
PSIXOLOGİYA

JURNALI

Elmi - praktik jurnal

1999-cu ildən nəşr olunur

2018 №2

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Əliyev B.H.

Mədəniyyətlərarası münasibətlərə milli identikliyin təsirinin sosial-psixoloji xüsusiyyətləri3

Verdiyeva L.Ə.

Psixoloji taktikalar: insanlara təsirin forma və metodları14

Allahverdiyev R.F.

Psixoaaktiv maddə istifadəçilərinin reabilitasiyasının konseptual əsasları24

İsmayılova N.Y.

Emosional intellektin tədqiqi üsulları34

SOSIAL PSIXOLOGİYA

Həcəmovə Z.Ə.

Müasir rəhbər necə olmalıdır? Rəhbər şəxsə verilən tələblərin sosial-psixoloji təhlili40

Bəşirova A.R.

Uşaqlarda və yeniyetmələrdə posttravmatik stress pozuntusu51

PEDAQOJİ PSIXOLOGİYA

Bağırzadə A.K.

Yeniyetmələrin sosiallaşmasında özünüidentifikasiya probleminə dair56

Səmədžadə M.S.

İstedadlı uşaqların inkişaf xüsusiyyətləri təlim
konfliktləri aspektində66

İbrahimova X.N.

Yeniyetmələrin peşəyönümünün formalaşmasına
təsir göstərən amillər.....73

Quliyeva G.R.

Böyük məktəblilərdə “mən obrazı”nın
formalaşmasının psixoloji təhlili80

MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRƏ
MİLLİ İDENTİKLİYİN TƏSİRİNİN SOSİAL-PSIXOLOJİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bəxtiyar Əliyev,

AMEA-nın müxbir üzvü, professor, BDU

Açar sozlər: mədəniyyət, şəxsiyyət, mədəni müxtəliflik, milli identiklik, etnik identiklik

Ключевые слова: культура, личность, культурное разнообразие, национальное я, этническое я

Key words: culture, personality, cultural diversity, national self, ethnic self

GİRİŞ

Müasir dünyada qloballaşmanın meydana çıxardığı yeniliklər bir tərəfdən sərhədlərin tədricən yox olmasını zəruri etdiyi halda, digər tərəfdən milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirindən güc alan milli dövlətçiliyin möhkəmlənməsini zəruri edir. XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində dünya düzənində baş verən əhəmiyyətli dəyişikliklər ilk növbədə suveren milli dövlətlərin yaranması ilə səciyyələnir. Milli oyanışın milli intibaha keçidini təmin edən bu proses eyni zamanda etnik identiklikdən milli identikliyə keçidin baş verməsinin nəticəsi idi. Milli dövlət quruculuğu milli birliyi, milli mənlük şüurunun inkişafını və belə bir toplumun iradəsini tələb edir. Milli dövlətin təməli məhz buna söykənir.

Milli dövlət quruculuğu çoxistiqamətli mürəkkəb tarixi-siyasi hadisədir. Həmin istiqamətlərin bir mühümi də milli mədəniyyət məsələsidir. Milli mədəniyyətin inkişaf səviyyəsi və həmin səviyyənin inkişaf etdirilərək daha da artırılması müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Milli mədəniyyət milli tarix və milli-mənəvi dəyərlər üzərində köklənir. «Bunları qoruyub saxlamış xalq isə həmişə müsətiqillik yolu ilə getmək və onu qorumaq əzmindədir. Çünki milli dövlətçilik və milli-mənəvi dəyərlər arasında sıx bir daxili əlaqə vardır. Milli müəyyənliyi olmayan və özünü bir millət kimi dərk etməyən xalqın milli dövlətə də ehtiyacı olmur» (2, s.26). Milli adət-ənənələrə sədaqət, milli təəssübkeşlik, milli identikliyə cəhd, milli özünəməxsus-

luğu ümumbəşəri dəyərlər süzgəcindən keçirərək qoruyub saxlamaq və möhkəmləndirmək milli həmrəyliyin və milli birliyin əsasını təşkil edir. Bunlar isə müstəqil milli dövlətçiliyin demokratik prinsiplər əsasında qurulmasına xidmət edir. Bunlarsız yadlaşma, cəmiyyətin mənəvi əsaslarının sarsılması və s. bu kimi sosial və sosial-psixoloji hadisələr baş verir. Belə bir dövrü hər iki mənada xalqımız yaşamışdır. Birinci dəfə XX əsrin əvvəlində buna tam nail olmaq mümkün olmasada, ikinci dəfə XX əsrin sonunda Azərbaycan milləti öz milli dövlətçiliyini yenidən bərpa etmək üçün milli birliyə, özünəqayıdışa nail olaraq azadlığa qovuşdu və milli həmrəylik bunu təmin etdi.

MİLLİ İDENTİKLİK

Milli identiklik məsələsi son zamanlar daha çox müzakirəyə çıxarılır və müxtəlif istiqamətlərdə araşdırılır. Vətəndaşların milli identikliyi hər bir millətin “kollektiv identikliyi”nin tərkib hissəsi olaraq şəxsiyyətin milli qrupa mənsubluğunu və ona bağlılığını müəyyən edir. Fərdin öz identikliyinə müəyyənləşdirməsi mexanizmi milli identikliyin təşəkkülü mexanizminə də şamil edilə bilər. Amma bu prosesdə bəzi fərqli xüsusiyyətlər də var ki, onların sosial-psixoloji təhlilinə böyük ehtiyac duyulur. Bu fərqli

cəhətləri nəzərdən keçirmək üçün bəzi tədqiqatlara müraciət edək.

Rəna Qədirova azərbaycanlı uşaq və gənclərin milli identikliyinə sosial-psixoloji tədqiqinə həsr edilmiş tədqiqatındakı iki fikir böyük maraq doğurur. Birinci fikir ondan ibarətdir ki, Azərbaycan identikliyinə təşəkkülünü və inkişafını nəzərdən keçirmək üçün ilk növbədə “milliyyətçiliyin formalaşması, milli və dövlət quruculuğu prosesləri ilə bağlı olan milli identikliyin nəzəri əsasları nəzərdən keçirilməlidir” (3, s.147). Müəllifin milli identikliyin milli dövlət quruculuğu ilə qarşılıqlı əlaqəsini vurğulaması heç də təsadüfi deyil. Bu fikrini davam etdirərək, o, qeyd edir ki, tarixdə hər bir xalqın öz müstəqilliyini əldə etməsi və milli identikliyinə qazanması ciddi psixoloji travma və stressləri yaşaması nəticəsində mümkün olur. Azərbaycanda tarixə “Qanlı Yanvar” kimi daxil olmuş 20 yanvar 1990-cı ildə sovet qoşunlarının Azərbaycanda törətdiyi qırğınlar zamanı bu faciəni yaşayaraq öz əvvəlki “sovet identikliyinə” yenidən düşünərək yeni mənlilik şüurunu əldə etmiş oldu (3).

Azərbaycanın keçdiyi inkişaf tarixinə qısaca nəzər yetirdikdə görmək olar ki, azərbaycanlılar dedikdə, «çoxmədəniyyətli bir vətəndaş milləti», vətənpərvərlik, qürur və geniş sosial demokratik ideallara sadıqlıq başa düşülməlidir. Tarixən Azərbaycanda

yaşamış etnik qrup və xalqların qarşılıqlı sıx iqtisadi əlaqələri onların ilkin ortağ mənəvi dəyərlərinin formalaşmasına öz təsirini göstərmişdir. Sonrakı mərhələlərdə xarici qüvvələrə ayrı-ayrılıqda müqavimət göstəməyin mümkünsüzlüyü onların daha da sıx birləşməsinə və bu əsasda yeni dəyərlər sisteminin təşəkkülünü zərurətə çevirmişdir. Şərqdə ilk Demokratik Respublikanın da məhz Azərbaycanda 1918-ci ildə qurulması onun demokratik dəyərlərə, insan haqlarına və qanunun aliliyinə sadıq olduğunu təsdiq edir. Hər kəsə hürriyət! Bu, yalnız şüar deyil, bu, şəxsiyyətin azadlığına münasibətin ifadəsi idi.

Burada bir məsələni xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Əgər Amerika Birləşmiş Ştatları müxtəlif identikliklərin (etnik, dini, irqi, linqvistik) vahid “amerika” identikliyinə “əritmə qazanı” kimi səciyyələndirilsə, Azərbaycan çoxmədəniyyətli “mozaika”sını qoruyub saxlayaraq milli identikliyi təmin edən milli dövlət vətəndaş cəmiyyətidir.

Bəzən belə fərziyyələr irəli sürülür ki, qloballaşma şəraitində iqtisadi və mədəni əməkdaşlığın dərinləşməsi bəzi dövlətlərin milli identikliyinə məhv edəcəkdir. Bura ilk növbədə dil və mədəniyyət oxşarlığı yaxın dövlətləri aid edirlər. Məsələn, türkdilli dövlətlərdən dil və mədəniyyət baxımından daha yaxın olan Türkiyə və Azərbaycan arasındakı iqtisadi əlaqələrin

birgə iqtisadi layihələr mərhələsinə keçməsi “bir millət, iki dövlət” konsepsiyasına uyğun olaraq vahid bir milli identikliyin artıq formalaşmağa başladığını qeyd etmək olar. Türkiyədə yaşayan azərbaycanlılar, Azərbaycanda yaşayan türklər tədricən ortağ dəyərlərin bölüşməsi və yaranması prosesinin iştirakçıları kimi nəzərdən keçirilə bilər. İlk baxışdan sadə görünən mədəni dözümlülükdən mədəni oxşarlığa mülayim keçidi tədricən milli identikliyə yumşaq keçidin əvəzləməsi baş verir. Türk filmlərinin televiziya tamaşası zamanı osmanlı türkcəsindən azərbaycan türkcəsinə “tərcümə” edilməsinə qarşı çıxış edən insanlar linqvistik identikliyi qəbul etməyi təklif edirlər.

Millilik, millət və identiklik məsələləri araşdırılarkən bəzi sosial-psixoloji yanaşmalara diqqət yetirilməsi zəruridir. Sosial-psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, fərdin sosial identikliyi onun hansı qrupun təmsilçiliyinə can atması və hansı qrupdan özünü fərqləndirməsinə cəhdi ilə müəyyənləşir. Burada bir neçə maraqlı proses izləyə bilərik. Bir halda fərdin identifikasiyası-differensiasiyası, digər halda isə fərdin assimilyasiya və differensiasiyası prosesi baş verir. Əgər fərd özünü yaxın qohumlar qrupuna aid edərək digər qruplardan fərqləndirirsə, onda assimilyasiya-differensiasiya mexanizmi işə düşmüş olur. Başqa sözlə desək,

qruplararası münasibətlər və qruplararası müqayisə aparmaqla fərd özünün mənsubiyyətini təyin etmiş olur. Özünü ailənin üzvü hesab edən fərd bununla da həm qrupa assimilyasiya edir, həm də özünü qrupla eyniləşdirir. Bunun nəticəsində qrup dəyərlərini qəbul edərək onun adından çıxış edir və başqa qruplarla öz qrupunu fərqləndirir, qruplararası münasibətləri “biz-onlar” dixotomiyasına keçirir. Qrup identikliyi bəzən hər hansısa təhlükədən qorunmaq üçün “bufər” rolu da oynaya bilər. Təhlükə artıqca qrupla identiklik daha da güclənir və müdafiə üçün əlverişli imkanlar yaradır. Böyük təhlükələrin gözlənilmədiyi zaman hətta tək-cə fərdin bir qrupla identikliyi deyil, həm də bir qrupun digər qrupla özünü identikləşdirərək təhlükə mənbəyi kimi qavranılan “başqa” qrupa qarşı münasibətini formalaşdırır.

Azərbaycanda da zaman-zaman bu hadisələr müşahidə edilməkdədir. “Biz kimik?” sualı “mən türkmən” fikrindən qaynaqlandığı üçün, təbii ki, cavab da sadə olur: “Biz türkmən!” Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, böyük təhlükələr qrupla identikliyi gücləndirir və milli identiklik insanı qoruyacaq gücə sığınmağı təmin edən sosial-psixoloji mexanizm kimi çıxış edir. Vətəndaş identikliyi milli identikliyə transfer də edə bilər. Ona görə ki, ümumbəşəri dəyərlər demokratik dəyərləri özündə ehtiva etsə də onların

mədəniyyətlə səciyyələnən xüsusiyyətləri insanın seçim etməsinə əhəmiyyətli dərəcədə emosional təsir göstərir. Doğma yurd hissi və onunla bağlı olan bir çox şeylərin şəxsi məna kəsb etməsi artıq bir şəxsin həyatını deyil, bütövlükdə hansısa qrupun dəyərlər sistemini təşkil edir. Qrupda qəbul edilmiş normaların sosializasiya prosesində fərd tərəfindən mənimsənilərək davranışın daxili tənzimləyicisinə çevrilməsi insanın müəyyən mədəni normalara sadıqlığını nümayiş etdirir. Mənimsənilmiş və həyatın mənasına çevrilmiş bu cür mədəni normaların itirilməsi şəxsiyyətin marginallaşmasına və ya şəxssizləşərək özünü itirməsinə gətirib çıxara bilər. Ona görə də daima qrupla və digər qruplarla müqayisələr aparmaqla şəxsiyyət özünün kimliyini, öz yerini axtarır və bu münasibətlər sistemində öz yerini, mövqeyini, rolunu müəyyənləşdirir və sabitləşdirir.

Ümumiyyətlə, “identiklik” dedikdə nə başa düşülür. Bununla bağlı mövcud ədəbiyyata qısa nəzər saldıqda məlum olur ki, müxtəlif yanaşmaların, təriflərin verilməsinə baxmayaraq, onun etimologiyası ilə bağlı ümumi qəbul edilmiş yanaşma mövcuddur. “Identiklik” yunanca “identicus” sözündən olub, “bircürlük”, “bir-birinə uyğun gəlmə”, “eyniyyət” mənasını verir (4, s.321) və şeylərin bütün keçidlər, dəyişikliklər zamanı öz mahiyyətini

saxlamaq, özünü olduğu kimi saxlamaq xassəsini ifadə edir. Şeylərin bu xassəsi olduqca əhəmiyyətlidir. Müşahidə edilən dəyişikliklər, müxtəlifliklər şəratində öz mahiyyətini qoruyub saxlamaq varlığın mövcudluğu üçün deyil, olduğu kimi mövcudluğunu və dünyanın “obrazlı” sistemində “öz obrazını” yaratmaq üçün zəruri olan keyfiyyətdir. Bu mənada “identiklik” şəxsiyyətə də şamil edilərək onun “özlüyü”, “mənliyi”, “kimliyi” haqqında təsəvvür sistemi kimi başa düşülə bilər. Belə olmasaydı fərdin bir şəxsiyyət kimi unikal varlığa çevrilməsi də mümkün olmazdı.

İdentikliyin şəxsiyyətin təşəkkülü kontekstində istifadə edilməsi Con Loka məxsusdur. Onun fikrincə, “fərd” və “şəxsiyyət” anlayışları arasında ciddi fərqi, sərhəddi müəyyənləşdirmək lazımdır. Çünki şəxsiyyəti təşkil edən eyni substansiya yox, məhz eyni “fasiləsiz şüurdur”. Buradan belə nəticəyə gəlinir ki, şəxsiyyət əvvəlki vəziyyətlərini özünə aid etməyə imkan verən, onların ona məxsusluğunu təmin edən şüura və bu eyniyyəti möhkəmləndirən hafizəyə malikdir. Bu keyfiyyətlər imkan verir ki, şəxsiyyət müxtəlif zamanda, müxtəlif yerlərdə özünü özü kimi qavramaq, dərk etmək qabiliyyətinə malik olur.

İngiltərədə öz dövrünün tanınmış filosofu Cozef Batler (1692–1752) hesab edirdi ki, Con Lokun bu yanaş-

ması şəxsiyyətin mahiyyətinin tamlığına aydınlıq gətirmir, əksinə, bu “tamlığı” şübhə altına alır. Onun fikrincə, əgər, “eyniyyət” (identiklik) şüur tərəfindən verilsə, onda hər hansısa bir səbəbdən şüur pozularsa şəxsiyyət artıq həmin şəxsiyyət kimi mövcud olmur. Ona görə də “identiklik” o bölünməz şeyin davam edən kəsilməz mövcudluğudur ki, onu “özüm” adlandırırlar.

Con Lokun bu barədəki fikirlərinin sonrakı inkişafını tanınmış amerika psixoloqu və filosofu Uilyams Ceymsin şəxsiyyət nəzəriyyəsində görə bilərik. U.Ceyms üçün “identiklik” özünə münasibətdə subyektiv hiss, ətraf mühitə münasibətdə “mən” yaradıcı gücüdür. O, şəxsiyyət və “mən” haqqındakı fikrini izah edərək yazır ki, mən nə haqqında fikirləşməyimdən asılı olmayaraq eyni zamanda özümü, şəxsi mövcudluğumu da dərk edirəm (5, s.69). Beləliklə, o, bir tərəfdən, dərk ediləndir və bu cəhətdən obyektidir, digər tərəfdən isə dərk edəndir və bu cəhətdən subyektidir. Buradan belə qənaətə gəlir ki, mənlik şüurunda eyni vaxtda bir hadisənin iki tərəfi ayırd edilməlidir: biri “şəxsiyyət”, digəri isə “mən”. Onlar bir “mahiyyətin” iki tərəfi olduqları üçün, hətta fərqləndirildikləri zaman da “eyniyyət” təşkil edirlər. U.Ceyms şüurda dərk olunan elementi- empirik Eqo və şüurdakı dərk edən elementi

isə təmiz Ego adlandırır. Empirik məndə insanın özü və ona məxsus olan hər şey öz əksini tapır. Ünsiyyət prosesində ictimai təcrübənin mənimsənilməsi “Mən”in formalaşmasını təmin edir. Sosializasiya prosesində fərd nəinki özü, başqaları, əşya və hadisələr, dünya haqqında, həm də özünün hansı sosial qrupa və qrupdakı yeri haqqında informasiya əldə edir. Əldə edilmiş informasiya, bilik qiymətləndirilir və buna uyğun olaraq konkret münasibət və ya davranış modeli formalaşır. Əslində, belə demək olar ki, fərdin sosializasiya prosesində yaratdığı “dünyanın obrazı” bu dünya ilə qarşılıqlı münasibətləri şərtləndirən davranış modeli formalaşdırır. Ona görə ki, bu qarşılıqlı münasibətlər ətraf mühitə səmərəli uyğunlaşmanı müəyyənləşdirir, konkret “həyat tərzini” mühitinin yaradılmasını tənzimləyir. Fərdin müxtəlif sosial qruplara üzv olması sosial rolların, sosial mövqe və sosial gözləmələrin fərqliliyini ortaya qoyur. Eyni zaman və məkan daxilində bir neçə sosial rolun icra edilməsi şəxsiyyətin həm dəyişən mühitə, həm də özünün dəyişən psixi vəziyyətinə uyğun adekvat davranışını tələb edir.

R.Mehdiyev yazır: “Fərdi identiklik dəyişmiş mühitin təsirinə dəqiq reaksiya verir, kollektiv identiklik isə xeyli ətalətli olması ilə seçilir. Onun sabitlik dərəcəsi daxili inkişafın spesi-

fikası, mühitlə qarşılıqlı əlaqənin xarakteri və intensivliyi ilə şərtlənmişdir. Müəyyən dairəyə aid insanlar üçün fərdi identiklik situativ, kollektiv identiklik isə daha sabit olur. Çoxvariantlılıq fərdi identikliyin səciyyəvi əlamətinə çevrilir. Bu prosesə yalnız öz identikliyi üçün məsuliyyət daşıyan insan özü müqavimət göstərə bilər” (1, səh.55). Məlumdur ki, şəxsiyyət öz özlüyündə mövcud deyil və o müəyyən kiçik və böyük qrupun üzvü olaraq özünü aktuallaşdırır və gerçəkləşdirə bilər. Sadə həqiqət ondan ibarətdir ki, burada söhbət sadəcə biososial varlıq olan fərddən getmir, sosiallaşma prosesinin məhsulu olan şəxsiyyətdən gedir. Hər şəxsiyyət isə təbii böyük qrup olan etnosun, xalqın və ya millətin üzvüdür. Onların hər biri qarşılıqlı münasibətlər nəticəsində tarixi-mədəni təkamülün məhsuludur. Cəmiyyətin tarixi inkişafı, şübhəsiz ki, millətlərin, etnik qrupların və xalqların da ciddi dəyişikliklər yaşamasına səbəb olmuşdur. Bu baxımdan postsənayeləşmə dövründən başlayaraq milli identiklik qloballaşmanın da təsirinə məruz qalmışdır.

Milli identikliyin əhəmiyyətinin artması müasir dövrün səciyyəvi xüsusiyyətidir. Bəzi tədqiqatçılar haqlı olaraq hesab edirlər ki, milli identiklik “dövlətin müdafiəsinin mühüm vasitəsi və eyni zamanda, cəmiyyətin inkişafının zəruri vasitəsi”dir (1, səh.55).

Milli identikliyin təhlili və tədqiqi onun ilk növbədə etnik identiklikdən fərqləndirilməsini tələb edir. Etnik identiklik fərdin özünü müəyyən etnik qrupa mənsubluğunu müəyyənləşdirməsidir. Milli identiklik fərdin özünün bu və ya digər dövlətə mənsub olmasını dərk etməsi və duyması, həmçinin müəyyən millətlə eyniləşdirərək konkret siyasi davranış modelinin olmasıdır. Milli identiklik yalnız obyektiv mövcud olan fərqliliklərlə müəyyənləşmir, o, həm də bu fərqliliklərin fərd tərəfindən necə dərk edilməsi, yaşanması və mənalandırılması ilə şərtlənir.

Milli identikliyin formalaşmasını araşdırmaq üçün onun struktur hissələrini nəzərdən keçirmək lazımdır. Milli identikliyin tərkibində üç bir-birindən ayrılmaz tərkib hissəni ayırmaq olar: 1) koqnitiv, 2) affektiv, 3) davranış.

Koqnitiv komponent fərdin dövlətlə bağlılığı, əlaqəsi haqqında təsəvvürləri, bilikləri təmin edir. Bu təsəvvürlərin, biliklərin düzgün qavranılması və mənimsənilməsi olduqca vacibdir. Bu prosesdəki hər hansı yanlışlıq sonradan məlumatların düzgün qiymətləndirilməməsinə və şəxsiyyətin tamın üzvü hissəsi kimi özünüdərkinə mane olur. Belə olan halda nəticə etibari ilə ya şəxsiyyətin marginallığı, ya da milli identiklik kimi başa düşülən etnik identiklik hadisəsi ilə rastlaşırıq. Deməli, şəxsiyyətin adekvat davranış modelinin formalaşması mümkünsüz olur.

Milli identikliyin ikinci struktur komponenti olan affektiv komponent şəxsin öz dövlətinə olan duyğularından, emosiya və hisslərindən ibarətdir. Milli identiklik milli mədəniyyəti, yaşadığı ölkənin təbiət və mədəniyyətini, adət-ənələrini tanımaqdan və sevməkdən keçir. Vətəni, tarixi keçmişi, qəhrəmanları, adətləri ilə qürur hissi yaşamayan şəxsin milli identikliyi həmin dövlətlə bağlı ola bilməz. Dövlət bayrağı bir rəmzdir, amma xalqın tarixi, mübarizəsi və dəyərləri ifadə edilən rəmzdür. Bayrağa emosional münasibətin səviyyəsi, yaşanan hisslər şəxsiyyətin bütöv bir tam kimi özünüdərkinə, öz yerini müəyyənləşdirməyə və mənsub olduğu mədəniyyət və dövləti dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu, şəxsiyyətin həm bütövlüyünü, həm də onun öz kökünə və öz imkanlarına güvənliyini təmin edir. Çünki yaşanan hisslər bir tərəfdən davranışın ilkin motivi kimi çıxış edir, digər tərəfdən bu davranışı tənzimləyir. Bu baxımdan son illər Azərbaycanda geniş yayılmaqda olan “Ölkəmizi tanıyaq” layihəsi məktəblilərin milli identikliyinə təşəkkülündə və inkişafında mühüm rol oynayır. Bu cür tədbirlər mütəmadi olaraq keçirilməsi və bütün yaş dövrlərini əhatə etməsi milli dövlətçiliyin, vətəndaş cəmiyyətinin möhkəmlənməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Milli identikliyin mühüm tərkib hissəsi olan davranış-tənziyyətə kom-

ponenti şəxsin özünün eyniləşdirdiyi dövlətə münasibətdə həyata keçirəcəyi hərəkətlərə hazırlıq formalaşdırır. Milli oyanışı, milli özünüdərkini ifadə edən vətəndaş mövqeyinin Ermənistanın Azərbaycana qarşı həyata keçirdiyi işğalçı siyasətinin davamı olan 2016-cı ilin aprelin 1–5 tarixlərindəki döyüslərə münasibətdə Azərbaycan vətəndaşlarının davranışını buna misal göstərmək olar. Hər bir vətəndaş, xüsusilə də gənclər, bir nəfər kimi cəbhəyə getməyə və Vətəni müdafiə etməyə hazır olduqlarını xüsusi coşqu ilə ifadə etdilər. Azərbaycan ordusunun əks hücumu nəticəsində Ermənistanın Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində yerləşdirdiyi işğalçı ordu birləşmələrinin məğlubiyyəti Azərbaycanlıların öz milli dövlətinə və milli ordusuna inamı daha da möhkəmləndirməklə yanaşı, həm də milli-vətəndaş identikliyinə yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini göstərdi.

Milli identikliyin mədəniyyətlərarası münasibətlərə təsiri iki və daha çox böyük qrupun bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi çərçivəsində baş verdiyi üçün həmin qrupların da xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Bəzən belə düşünülür ki, oxşar mədəniyyətlərə, dilə malik qrupların üzvlərinin milli identikliyi az təsirə məruz qalır, amma fərqli mədəniyyətlərlə əlaqələr milli identikliyi gücləndirir. Müxtəlif tədqiqatlarda bu fərziyyə təsdiqini tapsa

da, baş verən prosesin dərin qatları diqqətdən kənar qalır. Sosial idrak prosesində oxşar və fərqli cəhətlərin, keyfiyyətlərin dərkini şəraitdən və emosional fondan asılı olaraq tez-tez dəyişir. Məsələn, millətlərarası, mədəniyyətlərarası və ya da dinlərarası münasibətlərin dərinləşdiyi, dövlətlər arasında münasibətlərin böhranlı həddə çatdığı zaman milli identiklik eyniləşdirmə (identifikasiya) mexanizmini işə salır. “Biz”-“onlar” diadası münasibətlərin və identikliyin müəyyən edilməsinin əsas mexanizminə çevrilir. Ermənistan–Azərbaycan münasibəti timsalında bunu aydın görmək mümkündür. Ermənilərin xristian olması və öz təbliğatlarında buna üstünlük vermələri bir çox hallarda onlara münasibəti dini müstəviyə keçirməyə imkan verir və nəticədə hadisənin mahiyyəti təhrif edilir. Guya ermənilərin müsəlman ölkələrin əhatəsində olması (Azərbaycan, İran, Türkiyə) xristian Ermənistanına böyük təhlükədir və münasibətin də səbəbi bundadır. Halbuki Ermənistan Azərbaycan ərazilərini işğal etmiş, Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı və etnik təmizləmə həyata keçirmişdir. Məqsəd yeni əraziləri işğal etməklə uydurma tarixi “böyük ermənistan dövləti” qurmaqdır. Erməni kilsəsinin rəhbərliyi altında həyata keçirilən bu siyasət dinlərin və mədəniyyətlərin toqquşması kimi qələmə verilir ki, bu da onların öz

mədəniyyətləri, dinləri və öz müqəddaratını təyin etmək, yəni milli dövlətçilik uğurunda mübarizə apardıqlarını təbliğ etməyə imkan verir.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, özünü milliyətçi adlandıran azərbaycandakı bəzi qüvvələr “bir millət-iki dövlət” prinsipinin mahiyyətini dərk etməyərək, azərbaycançılıqdan imtinaya çağırır və azərbaycanlı deyil, türk adlandırılmağımızı və Türkiyə ilə birləşmək ideyasını önə çəkirlər. Sadəlöhvəcisinə düşüncülər ki, Türkiyə ilə birləşərək türk adlanırıqsa, onda Azərbaycanın işğal altındakı torpaqlar azad olunacaq və ədalət zəfər çalacaqdır. Burada təhlükədən qorunmaq üçün bir qrupun özünü digər qrupla eyniləşdirməsindən ibarət sosial-psixoloji mexanizmin işə düşdüyünü görürük.

Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixinə, bütövlükdə tariximizə və mədəniyyətimizə qarşı belə bir münasibət bəzi insanların etnik identiklik səviyyəsindən milli identikliyə yüksəlmədiyini, onların “natamamlıq kompleksinin” nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Tarixin müxtəlif dövrlərində böyük Azərbaycan dövlətinin məğlubiyyətləri, ərazilərimizin zaman-zaman müxtəlif səbəblərdən itirilməsi və bu gün də bunun davam etməsi özünəgüvəni zəif olan və ya bu güvəni itirdiyinə görə milli identikliyi təmin edə bilməyən insanların özünümüdafiə mexanizminin işə düşməsindən irəli gəlir. Bu çox

təhlükəli tendensiyadır və onun bütün topluma sirayət etməsinin qarşısı alınmalıdır. Çünki bu yöndə xarici təsirlərin getdikcə şiddətləndiyi də açıq-aydın görünür.

Qloballaşmanın da bu prosesdə böyük rol oynadığını nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Qloballaşma milli dövlətçiliyin zəiflədilməsinə, universal cəmiyyətin formalaşmasına yönəlmişdir. Sosial şəbəkələr qloballaşmanın bu təsirinin əsas mexanizm və vasitələridir. İnternet məkanında yeni virtual gerçəklik və bu gerçəkliyin subyekləri olan fərdlər və yeni sosial qruplar formalaşdırır. İnsanlar özlərinin tarixi-mədəni köklərindən qopardılır və yeni “universal dəyərlərin”, “normaların” daşıyıcısı olan qruplarda birləşərək həmin dəyərləri bölüşürlər. Hər bir fərd özünü yeni virtual qrupu ilə eyniləşdirir ki, bu da onların tədricən milli identikliyin zəifləməsinə səbəb olur. Bu tendensiyanın təhlükəli tərəfi ondan ibarətdir ki, milli dövlətlərin mədəni normalarının daşıyıcıları həmin normalara qarşı tədricən “yadlaşır”lar. Nəticədə mədəniyyətlərin və onların daşıyıcılarının sosial davranış modeli yeni “virtual reallığın” mədəni normaları çərçivəsində işə yaramır, mövcud koqnitiv sxemlər yeni gerçəkliyə uyğunlaşmanı təmin edə bilmir, koqnitiv dissonans yaranır və şəxsiyyətin dezadaptasiyası baş verir.

Ona görə də milli ruhun möhkəmləndirilməsi, insanın bəşəri dəyərlərinin

əsasını təşkil edən maddi və qeyri-maddi mədəni abidələrin qorunması, Vətənə, doğma təbiətə məhəbbətin aşılınması insanın emosional-motivasiya sahəsinin inkişafı milli identikliyin möhkəmlənməsi üçün zəruridir. Yalnız belə olan halda mədəniyyətlərə dəyər verilərək onların dialoqunu və bir-birini zəngiləşdirərək inkişafını və birgəyaşayışı təmin etmək mümkündür.

Ədəbiyyat:

1. Mehdiyev R. Tarixi idrakın elmiliyi problemlərinə dair. Bakı, 2015. -320 s.

2. Mehdiyev R.Ə. Heydər Əliyev və Azərbaycanda müstəqil dövlət quruculuğu / Heydər Əliyev və müasir Azərbaycan. Bakı, 2003, s. 26.

3. Кадырова Р.Г. Национальная идентичность азербайджанских детей и подростков: Социально-психологический анализ. Баку, 2007. -247 с.

4. Новейший словарь иностранных слов. М., 2001, стр.321.

5. Уильям Джеймс Психология. М., 2011, стр.69.

6. Allport F.H. (1933). Institutional behavior. Chapel Hill:University of North Carolina Press. Google Scholar.

7. Fishman, J.A. (1968). Nationality-nationalism and nation-nationism. In J.A. Fishman, C.A. Ferguson, and J. Das Gupta (Eds.), Language problems in developing nations (pp. 39-51). New York: Wiley.Google Scholar

8. Habermas J. (1994). Citizenship and national identity. In B. van Steenberg The condition of citizenship (pp. 20–36). London: Sage.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВЛИЯНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ НА МЕЖКУЛЬТУРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

Абстракт

Вопросы национальной идентичности исследуются в философии, социологии, политологии, истории и т.д. Проблема идентичности личности является центральной проблемой в исследовании вопросов взаимодействия культуры и личности. Социально-психологические особенности национальной идентичности и гражданской идентичности играют очень важную роль в становлении гражданско-правового государства. Права человека и развитие демократии во многом зависит от уровня национальной идентичности личности.

**SOCIO-PSYCHOLOGICAL FEATURES
OF THE IMPACT OF NATIONAL IDENTITY
ON INTERCULTURAL RELATIONS**

Abstract

Issues of national identity are investigated in philosophy, sociology, political science, history, etc. The problem of identity is the central problem in the study of the interaction of culture and personality. Socio-psychological characteristics of national identity and civic identity play a very important role in the formation of a civil law-governed state. Human rights and the development of democracy depends largely on the level of national identity.

PSIXOLOJİ TAKTİKALAR: İNSANLARA TƏSİRİN FORMA VƏ METODLARI

Ləman Verdiyeva

*Xəzər Universitetinin Psixologiya
Departamentinin dosent əvəzi*

Açar sözlər: *psixoloji həmlə, təbliğat, təşviqat, avtohipnoz, açıq və qapalı suallar, bədən dili, kütləvi psixoz, dindar qruplar, tələbələr, hərbi qulluqçular, təlqin obyekt, təlqin texnikaları.*

Ключевые слова: *психологическая поддержка, пропаганда, агитация, автогипноз, открытые и закрытые вопросы, язык тела, массовый психоз, религиозные группы, студенты, военнослужащие, объект вдохновения, вдохновляющие методы*

Key words: *psychological propaganda, propaganda, agitation, autohypnose, open and closed questions, body language, mass psychology, religious groups, students, servicemen, object of inspiration, inspiration techniques*

Yer üzündə bütün cəhətləri ilə bir birini təkrar edən iki eyni insan tapmaq mümkün olmadığı kimi, onlar arasında yaranan ünsiyyət növləri, münasibət formaları da, özünün forma və məzmununa görə fərqlənir. Hər bir ünsiyyət növündə iştirak edənlərin temperament, intellekt və xarakterindən tutmuş, onların dini, milliyəti, irqi, irsi, cinsi, sinfi, siyasi və s. elementlərin cizgiləri həkk olunur.

Ünsiyyət aktı özünəməxsus taktika və strategiyaya, hücum və əks hücum məqamlarına, kəşfiyyat və diversiya elementlərinə malikdir. Rəqibin zəif cəhətlərini aşkar etmək, fikirlərini “oxumaq”, onu necə inandırmaq,

fəaliyyətə təhrik etmək və ya ondan çəkəndirmək, istər ayrıca fərdlərin, istərsə də nəhəng qrupların, kütlələrin, xalqların beyninə lazımı şüurları, inamları, baxışları, motivləri necə yerləşdirmək:

Bu taktikalar rəqibinin zəif cəhətlərindən öz məqsədləri üçün istifadə etmək, onun psixikasını bir cihaz kimi idarə etmək, həyat tərzinə, düşüncələrinə müdaxilə etmək, ümumilikdə, mürəkkəb insan münasibətləri laboratoriyasında rahat işləmək üçün instruksiyadır.

Kəşfiyyat rəqibin zəif və güclü cəhətlərini aşkara çıxarmaq üçün zəruri mərhələdir. Zəif – cəhətlər haradan zərbə vurmağı bilmək üçün, güclü

cəhətlər isə – düşmənin zərbələrindən qorunmaq üçündür. Psixologiyada da belədir: rəqibin zəif cəhətləri – onun arzuları, istəkləri, təmənnaları, tələbatları, şəxsi motiv və məqsədləridir. Güclü cəhətləri isə- əqidəsi, əlaqələri, imkanları, mütəxəssis olduğu bilik sahəsi və s.

Ünsiyyətin kəşfiyyat mərhələsi-rəqibin həmin bu psixoloji müayinəsini nəzərdə tutur.

İnsanın istənilən fəaliyyəti məhz bu faktorların kombinasiyasında meydana çıxır və istər ayrıca fərdlərin, istərsə də kütlələrin psixoloji idarəçiliyi də müxtəlif metodlarla müdaxilə hesabına mümkün olur.

Ünsiyyət zamanı düzgün taktika seçə bilmək işinin tərkib hissəsi olan bu məsələni müxtəlif konkretlik səviyyəsində, əsasən üç yolla həll etmək mümkündür:

1) Bütün insanlara xas olan ümumi psixi əlamətləri tərəf-müqabilə də aid etməklə – ümumi formada;

2) Mənsub olduğu irqə, irsə, cinsə, sınıfa, dinə, millətə xas olan ümumi cəhətləri ona da aid etməklə;

3) Konkret olaraq onun öz psixi konturlarını müəyyən etməklə.

İndi isə nisbətən ətraflı.....

Prinsip baxımından dünyada mövcud olan bütün tədqiqat üsullarını iki kateqoriyaya ayırmaq mümkündür:

- ◆ Dioxronik
- ◆ Sinxronik

Bunlardan birincisi -keçmişə, ikincisi isə bu günə aid faktları öyrənməyə yönəlik araşdırma üsuludur. Birincilər arxiv materiallarına görə, ikincilər müşahidə və eksperimental yolla öyrənilir ki, burada birinci – bilavasitə, ikinci isə dolayısı tədqiqat üsuludur. Psixologiyada hər iki üsuldan məharətlə istifadə olunur, xüsusilə, indirmə prosesində.

Sinxronik tədqiqat üsulundan isə nisbətən daha geniş istifadə olunur.

Müşahidə:

Göz önünə ilk növbədə görmə vasitəsilə aparılan tədqiqatlar gəlir. Lakin nəzərə alınsa ki, insanın ətraf aləmdən informasiya alması 5 əsas, 20-yə yaxın köməkçi hiss kanalları vasitəsilə baş verir, o zaman görmənin insan həyatında 100% xarakter daşmadığının dərk etmək mümkündür.

Eksperiment:

İnsanın daxili aləmini müxtəlif situasiya və münasibətlər üzə çıxardır. Məhz bu halda psixi tarazlıq pozulur. İnsanın eksperimental tədqiqi- məhz lazımı stiuasiyanı süni surətdə yaratmaqla mümkün olur.

İnsanı tanımağa 10 illərlə vaxt lazımdır, bu müddət də hələ hər şeyi aydınlaşdırmır və onun sizdən gizlətdiyi sirrləri, istəkləri, zəiflikləri ola bilər. Bütün bunları üzə çıxartmaq üçün bəzi psixoloji taktikalar mövcuddur.

► *Sərbəst assosiasiya metodu:*

Psixanalitikanın əsas fəndlərindəndir,

adi ünsiyyət vasitəsilə qarşıdakı insanın daxili dünyasına nüfuz edə bilir. Burada, cəhd edilir ki, tərəf-müqabil öz danışıqlarına maksimum aludə olsun və hissləri, fikirləri üzərində nəzarəti unutsun. Bu zaman beyində ətalət yaranır və fikirlərin axını “zəncirvari reaksiya” aktı kimi stimullaşır, hər yeni fikir yaddaşdan özünə uyğun digərlərini tapıb çıxardır – beləcə də, fikirlərin eskalasiyası fasiləsiz olaraq tənzimlənir.

Mexanizm baxımından bu metod avtohipnoz halının bir versiyasıdır. Belə ki, burada əsas məqsəd qarşıdakı insanın psixikasını relaksasiya halına gətirməkdir.

a) İnsanı bu hala gətirməyin birinci şərti – danışarkən onun sözünü kəsməməkdir. (nə haqda danışmasından asılı olmayaraq)

b) İkinci şərt- etibar və güvən hissinin, təhlükəsizlik təminatının olmasıdır. (heç kim güvənmədiyi insanlarla ünsiyyətə girmək istəmir)

c) İnsanı sərbəst assosiasiya halına kökləməyin üçüncü şərti – passiv yox, aktiv dinləyici olmaqdır, dinləyicilik qabiliyyətinizlə stimullaşdırmaqdır. Bəzi verbal və qeyri-verbal formullar mövcuddur ki, onlar bu hala mane olmayıb, əksinə, “ayıqkən hipnoz ” halını daha da dərinləşdirir, təkan verir və həqiqətən də getdikcə qeyri-şüuri bir vəziyyətə gətirir.

► **Mübahisə metodu:** insanın daxili dünyasına müdaxilə etməyin,

fikirlərini aşkarlamağın daha bir metodu onu münaqişəyə, mübahisəyə cəlb etməkdir. Məlumdur ki, intellekt emosiyaların gərgin və süst hallarında öz funksiyasını dayandırır. İntellekt özünün tənqidi-sensor funksiyası ilə mənafeyinə zidd olan heç nəyi yaxınlığına buraxmır. Burada əsas məqsəd emosiyaların nəzarətsiz çılğın halını yaratmaqdır. Mübahisəyə cəlb olunan insan öz üzərində nəzarəti itirir və iradəsi hesabına maskaladığı əsl kimliyini biruzə verir. Bu hal xarakterin bəzi qaranlıq tərəflərini də üzə çıxardır. Məhz bu anda müəyyən etmək mümkündür ki, insan nə dərəcədə inadkar və ya güzəştə gedəndir, təmkinli və ya özündənçıxandı, dardüşüncəli və ya taktikalıdır. Bəli, tanımaq istədiyiniz adamla yaxşıca mübahisə edin, lakin etika şərcivəsini gözləməyi unutmayın. Onsuzda bu arada qarşıdakı öz əsl kimliyini göstərəcək.

► **Sınaq-səhv metodu:** insanın həqiqi fikirlərini üzə çıxarmağın daha bir üsuludur. Burada müxtəlif kəşfiyyət xarakterli sözlər və hərəkətlər vasitəsilə ona “hücum” edilir. Bundan sonra hansı taktikanın seçilməsinə qərar verilir.

I halda – şit zarafat, lətifə, eyham, replika, ikibaşlı suallar və s vasitəsilə birbaşa hücum olunur və lazımı sərhədd keçilir.

II halda – ehtiyat tələb edən baryerlər aşılımış göstərilir və qarşıdakının

da bunu ciddi hesab edib etmədiyi izlənilir. İnsan əsasən açıq cümlələr vasitəsilə istiqamətləndirilir. Məs; “Heyif ki,..... Yoxsa? Və ya Hələ vaxtı deyil, Yoxsa....”

► **Statistik intensivlik metodu:** İstədiyi oyuncaq və ya sevdiyi yiyəcəklər yanında balaca uşağın davranışı məlumdur. Gözü orda qalır, ona doğru daha çox dartınır. Böyüklər də belədir. Yaşından aslı olmayaraq hər bir adam beynini məşğul edən problemə fikrən dönə-dönə qayıdır. Məhz bu kiçik ipucu qarşıdakının fikirlərini “oxumağı” mümkün edir.

Bəzən qarşı tərəf sizdən nəse qoparmaq xatirinə nəyisə tez-tez vurğulaya bilər ki, bu da onun maraqlarını ifadə edəcəkdir.

► **Eyham metodu:** burada təsadüfi hansısa eyhamlara işarə edilir. Lakin bəzi nüanslar var ki, effektiv nəticə almaq üçün onların nəzərə alınması vacibdir. Əvvəla eyham düz hədəfə dəyməlidir, yəni bu sirin ən az elementlərindən birini dəqiq bilmək şərtidir.

İkincisi, qarşıdakı insanın hər hansı öteri açıqlamaları barədə sual vermək olmaz. O, fərqi nə varmadan hadisə barədə hər şeyi danışdıqda, güman edir ki, onsuz da siz hər şeyi bilirsiniz. Sizin suallarınızsa xəbərsizliyinizi üzə çıxarar və qarşıdakının məsuliyyət barədəki hər şeyi yenidən düşünməsinə gətirib çıxardar.

► **Həqiqəti etiraf metodu:** insanın həqiqi fikrinin, xarakterinin, emosiyalarının üzə çıxarılmasının daha bir üsulu – onun halının, müvqeyinin, əqidəsinin, xarakterinin və s əksinə, səhv yozulmasıdır.

I halda – məsələnin pis tərəfi əsas götürülür. Bu cür təhrifin imici, nüfuzu bahasına başa gələcəyini düşünüb, dərhal hər şeyi bütün incəliklərinə qədər danışıq.

II halda – əksinə, hər şey mübaliğə etdirilir, ideallaşdırılır. Gələcəkdə həqiqətin üzə çıxması ilə özünü namünasib vəziyyətə düşəcəyini dərk edir və dərhal rəyinizə düzəliş verir; “Nə danışırsız, mən o qədər də ideal deyiləm”

► **Sorğu metodu:** insanlıq bir-biri ilə ünsiyyət saxlamağa başladığı ilk gündən bu metoddan istifadə edir. Elmi idrakda rolu əvəz edilməzdir. Ritorikada xüsusi təsir vasitəsi kimi istifadə edilir.

Lakin sualın ritorik, məntiqi qaydası psixologiya üçün yaramır. Əfsuslar olsun ki, hələ də istintaq-dindirmə prosesində, kriminal psixologiya və məhkəmə psixoloji ekspertizalarında şablon suallardan istifadə olunur.

Lakin dünya təcrübəsində nisbətən fərqli sual növlərindən istifadə olunur:

1. Faktın müəyyənləşdirilməsi məqsədinə xidmət edən suallar (açıq və qapalı suallar)

2. Əlamət və münasibətin müəyyənləşdirilməsinə xidmət (bədənin dilinə istiqamətlənən) edən suallar. Bu zaman sual verilir, lakin cavablandırılması qadağan edilir və bədənin dili “oxunur”.

Nisbətən bəsit, insanı tanıma priyomları da məşhurdu.

- 1) *Damarına basın, əlbəttə, məcazi mənada. Çox güvəndiyiniz birini gerçəkdən tanımaq istəyirsinizsə “damarına basmaq”da fayda var.*
- 2) *Əgər tanımaq istədiyiniz insan Sizin vasitə ilə mənfəət əldə edirsə, bu qazancı bir müddət məhdudlaşdırın. Mənfəət bitəndə insanın gerçək üzünü ortaya çıxır – xoşbəxtlik, sevgi, dostluq, hamısı bir maskadır və maskalar düşdüyündə yeni simalar ortaya çıxır.*
- 3) *Əgər birini tanımaq istəyirsinizsə ona səlahiyyət verin. Edə biləcəklərinə və etdiklərinə bir göz atın....*
- 4) *Müvəqqəti birlikdə yaşayın və ya səyahətə çıxın. Yolçuluq zamanı yaranan ən çətin, stressli zamanlarda necə reaksiya verdiyini izləyin. Çətin vəziyyətlərdən çıxış yollarını axtararkən yanınızda olacağına, çıxış yolları tapa biləcəyinə baxın. Evin içindəki hal və hərəkətləri də insanın kimliyi haqqında yetəri qədər məlumat verəcək.*

5) *Birlikdə başladığınız işlərdə bilərəkdən və qəsdən xətalara yol verin. Zərəri çox olmasa da panika yarada biləcək xətalara olsun. Qarşı tərəfin münasibətini bir anlıq da olsa görəcəksiz*

6) *Borc alın və bilərəkdən bir müddət gecikdirin*

Və gözlər... Gözlər dilin saxladığını açıqca vurur. Ən dərindeki sirləri gün üzünə çıxardır, sözü belə edilməyən gerçəkləri ifşa edir. Bir insanı tanıya bilmək üçün gözündəkini oxuya bilmək gərəkdir. Orada yazılı nə varsa əmin olun ki, həqiqətdir.

Əgər bir insan: dürüst deyilsə və ya bir şeylər gizlədirsə baxışları bizimkilərlə toplam zamanın 3/1-dən daha az qarşılaşacaqdır;

Baxışlarınız qarşıdakının baxışlarıyla toplam vaxtın 3/2-dən daha uzun zaman qarşılaşarsa bu insan ya sizi çox bəyənir, ya sizi daha yaxından tanımaq istəyir, ya da sizin zəif cəhətlərinizi anlamağa çalışır.

Başqa biriylə yaxşı münasibət qurmaq üçün onunla toplam zamanın 60–70% göz-gözə gəlməyiniz lazımdır.

Göz bəbəklərinin dili: insanın ruh halı və davranışı (-)dən (+)ə və ya əksinə keçərkən göz bəbəkləri kiçilir və ya böyüyür. Həyəcanlanan birinin gözbəbəkləri 4 qatına çıxa bilər. Tam tərsinə əsəbləşmiş, kin və nifrətlə dolu birinin göz bəbəkləri kiçilir.

Birini tanımaq istəyirsinizsə öncə pula olan münasibətini, özündən üstün mövqedə olanlarla və özündən aşağı statusda olan insanlarla davranış şəklinə baxın.

Bir insanı tanımağın ən yaxşı yolu onun hər kəs tərəfindən sevilib- sevilməməsidir. Hər kəs tərəfindən sevilən bir insan yetəricə dürüst və açıq sözlü deyildir. Öz maraqları üçün hamı ilə münasibətlərini qoruyur...

Bir insanı tanımağa zaman gərəkdir. Yaxşı və pis insan yoxdur. İnsanların daxilində xeyir və şər hər zaman vardı, lakin şəraitə görə ortaya çıxarlar.

Psixoloji həmlə zamanı təbliğat və təşviqat məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

TƏBLİĞAT – Sırf ideoloji element olub, inandırma və sanksiyaları əhatə edir.

TƏŞVİQAT – Təlqin və aldatmanın bir çox elementlərini özündə birləşdirir.

Təbliğat – burada bütün hallarda verbal və qeyri-verbal vasitələrlə aparılan aşağıdakı fəaliyyət növlərini nəzərdə tutulur:

■ lazımı məsələnin yalnız sizə sərf edən tərəfləri seçilmiş hədəfin (kütlə və ya şəxs) zövq, baxış və maraqları (arzusu, ehtiyacı, stereotipi), sosial mənsubiyyəti (irqi, irsi, dini, sinfi) mənsubiyyətilə ziddiyət təşkil edən xüsusiyyətləri hərtərəfli işıqlandırılır,

geniş reklam edilir. KİV-nə çatdırılması təmin edilir.

■ dövriyyəyə saxta informasiya buraxılır, saxta analiz, arqument, fakt, statistik göstəricilər verilir və izah edilir.

■ xüsusi eyhamla ortaya atılmış mövzular diskusiya obyektinə çevrilir

■ yaxın keçmişdə işlədilmiş buna bənzər fikirləri aktuallaşdırılmaqla xüsusi informasiya proqramlarına, verilişlərə xüsusi diqqət cəlb etmək yolu ilə assosiasiya yaradılır.

■ bu məqsədə xidmət edən hər cür ideyalar, ədəbiyyat və incəsənət nümunələri, həmçinin, bu işə xidmət edən insanların maliyyə, instruksiya, tribuna baxımından dəstəklənməsi, mediya vasitəsilə reklamı təşkil olunur.

■ bütün bu fəaliyyətə qarşı olanlar isə gizlədilir, məqsədyönlü yozularaq tənqid atəşinə tutulur, əleihinə kompaniya formalaşdırır və s.

Eyni zamanda, ideoloji diversiya məqsədilə təbliğatdan istər ayrıca fərdlərin, istərsə də nəhəng kütlələrin, xalqların, orduların beyninə lazımı şüarları, inamları, motivləri yerləşdirmək məqsədilə geniş istifadə edilir.

Rəqib cəbhəsinin şəxsi heyətinin:

a) Mənəvi və hərbi ruhunu qırmaq

b) Öz qüvvələrinə və hərbi-siyasi rəhbərliyinin komponentliyinə inamını itirmək

c) Döyüş qabiliyyətini aşağı salmaq
d) Kütləvi psixoz, təslimçilik əhval-ruhiyyəsi yaratmaq

e) Məğlubiyyətin qaçılmazlığı və məğlubiyyətlə barışmaq psixologiyası, əks tərəfə qarşı loyallıq münasibət

f) Səfərbərlikdən və ya hərbi əməliyyatlardan yayınmağa, döyüş meydanından qaçmağa

g) Öz dövlətinin əleyhinə cəsusluq etməyə, vətəninə xəyanət etməyə, əsir düşməyə, dizertelliyə meyilləndirmək

Dövlətin siyasi ideologiyası və milli vətənpərvərlik təbiiyyəti zəif olduqda, onun vətəndaşlarının başqalarının təsiri altına düşmə riski birə min artmış olur.

Təşviqat – bu ad altında – psixoloji modelləşdirmənin qeyri-idealoloji vasitələrlə realizəsi variantları nəzərdə tutulur. Buraya müxtəlif provakasiyalar, konfliktogen şəraitlər, hədə-qorxu, tətilər, baykotlar, rüşvət vermə, girov götürmə, sui-qəsd, diversiya-terror, sabotaj, fiziki güc tətbiqi, hərbi-fiziki ekspansiya, adam oğurluğu və s. kimi adı həyatda rastlaşılan bu kimi vasitələr aiddir.

Hakimiyyətin fiziki, emosional, intellektual və iradi tipinə uyğun olaraq, insanların birinin digərinə təsir üsulları da 4 növdür:

1. Birbaşa qüvvə tətbiqi edilməsi:
2. Təlqin: 3. İnandırma 4. Sanksiya

İnsanları ayıqkən necə hipnoz etməli

Ümumi olaraq, istənilən təlqin prosesinin səmərəliliyi bir çox faktorlardan asılıdır;

1. Təlqin edən şəxsin kimliyi: onun komponentliyi, etibarlılığı, zahiri cəlbediciliyi və s.

2. Təlqinə məruz qalan şəxsin kimliyi: yaşı, analitik, yoxsa obrazlı düşüncə tərzinə malik olması.

3. Hər iki tərəf arasındakı münasibət: aralarındakı etimad və ya şəxsi simpatiya.

4. Təlqin materialının məzmunu: ötürülən informasiya ağıla, yoxsa emosiyaya təsir üçün hesablanıb, birtərəflidir, yoxsa tamdır və s.

5. Təlqində istifadə olunan kanal: aktivlik-passivlik, birbaşa, yoxsa dolayısı ilə (KİV, TV-25 kadr vasitəsilə)

6. Situasiya: təlqin harda, hansı vaxtda, hansı şəraitdə həyata keçirilir.

Ümumən asan təlqin oluna bilən fərdlərin başlıca əlamətləri

a) Fiziooloji cəhətdən – ağdərili, mavigözlu, sarışın saçlı adamlar (qizilsaçlı sarışın buraya aid deyil)

b) Emosional baxımdan – tez küsən, tez mütəəssir olan, tez hey-rətlənən, utancaq, qorxaq, həyəcanlı, təsirgöstərən qarşısında qorxu, həyəcan, həya və s hissələr keçirənlər

c) İntellekt baxımından – az savadlı və az təcrübəli, sağyarımkürəli adamlar;

d) İradi baxımdan – daim itaət altında yaşamış, azadlıq ruhu ölmüş,

özünəinamsız, aşağı özünüqiymətləndirmə, bədbin, özünü gərəksiz hiss edən, psixi tempin yavaş tipinə mənsub olanlar

e) Sosial baxımdan – aşağı sosial statusu olan şəxslər və s. əsasən müqavimətsiz təlqinə düşürlər.

Daha yaxşı təlqin obyektı olan sosial qruplar:

Mülki sferada: Özünün hüquqi, iqtisadi, sosial vəziyyətindən narazı olanlar, vəzifədən uzaqlaşdırılmışlar, siyasi və iqtisadi iflasa uğramış, seçkidə uduzmuş şəxslər, məhbuslar, xəstələr...

O cümlədən, **pasifistlər, nihilislər, dissidentlər**, dindar qruplar, əhalinin kasıb təbəqəsi, tələbələr və b. istənilən ölkənin təlqinə həsas kateqoriyasını təşkil edir.

Xarici öləkələrin xüsusi xidmət orqanları xüsusilə əhalinin bu kateqoriyalarını hədəf seçirlər.

Hərbi sferada: Yeni formalaşmış və ya ehtiyatda olan hissələrin hərbi qulluqçuları, mühasirəyə və ya əsirliyə düşmüş hərbi qulluqçular, əməliyyatlar zamanı böyük itki vermiş hissələrin şəxsi heyəti, hökumətin siyasi kursundan narazı olan hərbi qulluqçular, başqalarına nisbətən daha pis maddiməişət təhcizatı olan hissələrin hərbi qulluqçuları, aralarında sosial, dini konfliktlərin qeydə alındığı bölmələr, o cümlədən, milli azlıqlardan olan əsgər və zabitlər.

Təlqin texnikalarının bəzi nümunələri aşağıdakılardan ibarətdir;

1. “İnformasiyanın periferiyadan verilməsi” ilə aparılan təlqin – Şüurun funksiyasını blakirovka edərək lazımı informasiyanı birbaşa individin təhtəlşüuruna çatdırmaq, onun aktiv diqqətini bir başqa məsələ ilə məşğul edib lazımı informasiyanı ona bu məsələnin fonunda periferiyadan verməkdir. Bunun üçün verbal və qeyri-verbal vasitələrdən istifadə edilir. Məs: dildə diqqət yayındırıcı fikir ifadə olunur, mimika və jestlərlə isə əsas məna aşılır. (və ya subliminal yolla)

2. Assosiativ təlqin – şüur baryerlərini dəf edərək birbaşa olaraq təhtəlşüura müdaxilə etməyə imkan verən metoddur. Bu zaman lazımı fikir obyektə obrazlı informasiyaların fonunda, onlarla kombinasiyada - assosiasiyada dikdə edilir. (Əbu-Hanzala, rok musiqi, internet oyunları- xüsusilə qulaqcıqlardan istifadə olunursa daha dağıdıcı olur)

3. Pilləli təlqin - məqsədinizə birdən-birə kompleks variantda ortaya qoymaq, tərəfdaşı hürküdüb, onu qətiyyətlə müdafiəyə köklədiyi və müqavimətə vadar etdiyi halda, pilləpillə irəliləmək tərəfdaşa adaptasiya üçün möhlət verir və onun ustanovkalarını, stereotiplərini addım-addım qırır. (ABŞ – Koreya müharibəsi nümunəsi)

4. Materialların obyektin maraqları ilə əlaqələndirilməsi metodu – obyektin təhlükəsizliyinə hədə törədən və ya təhlükəsizliyi ilə əlaqələndirilən informasiya ona daha yaxşı təsir göstərir.

“Siciliya sindromu” – özünü lap əvvəldə təcrübəsiz, sadələvh kimi göstərərək rəqibi arxayınlaşdırmaq, passivləşdirmək gələcəkdə onu asanlıqla idarə etməyə imkan verir.

NÜMUNƏ:

– Körfəz müharibəsi dövründə (1991) ABŞ xüsusi psixoloji fənddən istifadə edərək, 40 gün ərzində təqribən 84 min İrak əsgər və zabitini əsir düşməyə təhrik etmişdir. Bunun üçün ələ keçirdiyi 5-10 iraklı əsgər üzərində psixoloji eksperiment aparılır. Əsgərlər – *“Azad olmaq - əsir olmaqdan, əsir olmaq isə – ölməkdən üstündür”* fikrini tamamilə mənimsəmişdilər.

– Koreya müharibəsi zamanı bir çox amerikan əsgəri Çinin əsir düşərgələrinə düşdü. Çin tərəfi onların üzərində aşağıdakı psixoloji təcrübəni apardı:

I mərhələdə – subordinasi gözlənilirdi: əsirlər arasından zabitlər və aktivlər seçilib, başqa yerdə yerləşdirildi;

II mərhələdə -yerdə qalan əsirlər arasında amerikanpərəst məqalə və oçerklər üzrə müsabiqə keçirildi.

Qaliblər mükafatlandırıldı. Amerikalılar bu işə həvəslə girişdilər, burada özləri və ölkələri barədə heç də qəbahət yox idi. Lakin obyektivliyin gözlənilməsi əsas şərt idi. Əsirlər bunu o qədər də qəbahət hesab etmədilər.

Müsabiqə davam etdikcə yeni tapşırıqlar verilirdi, məs: “ABŞ qüsurlardan xali deyil”, “ABŞ dövlət və ordu rəhbərləri heç də ideyal deyildir” və s. Və bu müharibədə uşaqların, qocaların, qadınların, xəstələrin öldürülməsinə də münasibət bildirmək də tapşırıqlar arasında idi. Beləliklə də hamı antiamerika və prokomunist ruhunda düşünməyə stimullaşdırılırdı. Üstəlik də bu məqamlar əsirlərin beyninə öz yoldaşları vasitəsilə yeridilirdi.

Bənzər psixoloji təsir taktikaları İŞİDə qoşulmağa cəlb olunanlarda da tətbiq olunmuşdur.

Yeri gəlmişkən, ayrı-ayrı xarici təşkilatların bu gün azərbaycanlı gənclər, tələbələr, alimlər, aspirantlar arasında keçirdikləri “isteqad müsabiqələri”nin, seminarların, müsabiqələrin arxasında belə bir maraq dayanmır ki ????

Ədəbiyyat:

1. Məmmədov C.M. Diplomatiq psixologiya. Seattle Washington United States 2016

2. Абдурахманов Р.А. Военная психологияметодология, теория,

практика. Учебно-методическое пособие. Москва 1996

3. Фрейджер Р., Фэйдимен Дж. Теории личности и личностный рост.

4. May R., Psychology and the human dilemma. Princeton, NY: Van Nostrand. (1967).

Психологические тактики: формы и методы воздействия на людей

Абстракт

Невозможно найти двух одинаковых людей которые повторяют друг друга, возникшие между ними типы связей, формы отношения, отличаются по своей форме и содержанию. Каждый тип общения характеризуется их темпераментом, интеллектом, характером, их религией, национальностью, расой, происхождением, полом, классом, политикой и т. д.

Эти тактики используют слабые стороны противника в своих целях, контролируют его психику как устройства, вмешиваются в его мысли, в общем это инструкция для удобства работы в сложной лаборатории человеческих отношений.

Psychological tactics: forms and methods of impact on people

Abstract

It is impossible to find two identical people who repeat each other on all sides of the earth, and the types of relationships they form among them differ in their form and content. From the temperament, intellect and character of each type of communication, their religion, nationality, race, heritage, sex, class, political, etc. elements of elements are engraved.

These tactics are the instruction to use the weaknesses of the opponent for their own purposes, to control his mentality as a device, to interfere with his lifestyle, his thoughts, and to work comfortably in the complex human relations lab.

Məqalə Xəzər Universitetinin psixologiya departamentinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №03)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məqalə redaksiyaya 15 mart 2018-ci ildə daxil olmuşdur

PSIXOAKTİV MADDƏ İSTİFADƏÇİLƏRİNİN REABİLİTASIYASININ KONSEPTUAL ƏSASLARI

Ramin Allahverdiyev

*Bakı Dövlət Universitetinin fəlsəfə doktoru üzrə dissertantı,
Respublika Narkoloji Mərkəzinin psixoloqu
E-mail: psixoloq@outlook.com*

Açar sözlər: psixoaaktiv maddə, rehabilitasiya, yeniyetmə, alkoqol, şəxsiyyət

Ключевые слова: психоактивные вещества, реабилитация, подросток, алкоголь, личность

Key words: psychoactive substances, rehabilitation, teenager, alcohol, personality

Azərbaycanda son on ildə narkomaniyaya düşər olanların sayı həddən artıq artımla müşahidə edilir. Həmçinin də qeyd edə bilərik ki, psixoaaktiv maddələrdən ən çox istifadə edən yaş qrupları gənclər və yeniyetmələrdir. Psixoaaktiv maddələrlə insanların tanışlığı, təəccüblü görünsə də 7-12 yaşlarda baş verir və bu maddələrin erkən yaşda qəbul edilməsi ciddi bir problemdir. Bu, psixoaaktiv maddələrin qəbulunun əleyhinə yönələn tədbirləri gücləndirməklə yanaşı, həm də həddi-buluğa çatmamışlar üçün müxtəlif rehabilitasiya proqramlarının işlənməsinə təkan verir. Biz bununla xüsusi olaraq qeyd edə bilərik ki, yeniyetmələrin çox tez-tez psixoaaktiv maddələr qəbul etməsi həyati əlamət sayılan şəxsi və ya sosial (ailə) həyatda uğursuzluqla nəticələnir. Bu

problemin həllində psixoloji fəaliyyət göstərən pedaqoqun iştirakını zəruri edir. Çox erkən yaşda insanların psixoaaktiv maddələrlə tanışlığı onların həyatında faciəvi rol oynayır, tezliklə psixoaaktiv maddələrdən yenə də istifadə etməyə tələbat yaranır və eyni vaxtda şəxsiyyət kimi inkişafdan dayanma və dəyərlər sistemində pozuntular müşahidə edilir, ailədaxili münasibətlərdə də pozulmalar olur. Yeniyetmələrin və ya gənclərin pozitiv əhatələri ilə münasibətlərində deformatsiyalar olur, ya da münasibətlər qırılır və sosial mühitdən izolyasiya olma təhlükəsi ilə üz-üzə qalırlar. Çox vaxt belə insanlar ailə tərəfindən uzaqlaşdırılırlar və kriminal mühitə sürüklənirlər. Ümumiyyətlə, onların həyatları tamamilə dəyişir, xəstəlikləri günü-gündən inkişaf edir, xəstəlikləri

ucbatında sosial çevrələri olmur, təhsil səviyyələri çox aşağı olur, kriminal anamnez meydana çıxır və qayda-qanunla bağlı problemləri yaranır. Aparılan psixoloji və ya sosioloji araşdırmalar göstərir ki, yalnız tibbi yardım və sərhədlənmiş dərmanla müalicə həddi-buluğa çatmayan psixoaktiv maddələri qəbul edən insanların tamamilə praktik müalicəsinə, cəmiyyətə inteqrasiyasına və ya reinteqrasiyasına şərait yaratmır. Əgər narkotik maddədən könüllü olaraq imtina edilərsə və aktiv müalicə uzun davam edən reabilitasiya periodu olarsa, bu, əlbəttə ki, müalicənin müsbət sonluqla nəticələnməsi üçün aparıcı amil ola bilər. [1.55]

Dünyada aparılan təcrübələr göstərir ki, şəxsiyyətin psixoaktiv maddələr qəbulunun əleyhinə yönələn reabilitasiyası “müalicəvi cəmiyyət” (Jones T., 1996) prinsipinə əsaslanan müxtəlif proqramlarla həyata keçirilir. Harada ki, asılılıqdan əziyyət çəkən insanlar birlikdə yaşayırlar, psixoaktiv maddələrdən uzaq olan bir həyata hazırlanırlar, deməli, psixoaktiv maddələrdən qurtulmağın daha əlverişli yolunu tapmaq üçün müstəqil olaraq qərarlar verirlər. İndiki zamanda narkotika audəçiləri üçün yaradılmış müalicəvi cəmiyyətlər 500 rezident proqramdan daha çox proqramı əhatə edir. Bu proqramlardan ən məşhurları bunlardır – Daytop Village, Phoenix

House, Getway House. Burada fəaliyyəti terapevt və ya müəllim göstərir və pasientlərin tezliklə sağalmasına yardımçı olur. Həmçinin də həddi-buluğa çatmayan psixoaktiv maddələri qəbul edən insanların müalicəsinin ənənəvi forması sərt bir şəkildə aparılır, avtoritar rejimdə, kritik bir vəziyyətdə, dezadaptasiyada olan uşaqların reabilitasiyasına uyğun olmayan formada həyata keçirilir. [1.120]

Belə bir vəziyyət psixoaktiv maddə və ya digər maddələri qəbul edən yeniyetmələrin reabilitasiyası kompleks şəkildə, pedaqoji (tərbiyyəedici) səviyyədə, mütəxəssislər komandası–pedaqoqlar, psixoloqlar, tibb və sosial işçilər ilə birlikdə həyata keçirilməlidir. Şəxsiyyətin inkişafı və sosializasiyası üçün vacib olan şərtlərin yaradılması həddi-buluğa çatmayan şəxsin cəmiyyətdə həyatın normativ dövrünə qaytmasını kompensasiya edir.

Reabilitasiyanın məqsədi həddi-buluğa çatmayan şəxsin cəmiyyətdə normal həyat tərzinə geri dönə bilməsi, həm fiziki, həm də psixoloji sağlamlığının bərpası, psixoaktiv maddələrdən imtina, şəxsin sosial statusunun və ya şəxsiyyətinin yaradılmasıdır (formalaşdırılması).

Bu məqsədə çatmaq üçün psixoaktiv maddələrdən istifadə edən həddi-buluğa çatmayan şəxslərin reabilitasiyası zamanı qarşıya çıxan konkret problemlərin həll edilməsi lazımdır. [2.50]

Reabilitasiyanın qarşısına çıxan əsas tapşırıqlar bunlardır.

Həddi-buluğa çatmayan şəxsin psixoaktiv maddələrdən qəti şəkildə imtinası üçün motivasiyanın (ustanovkanın) formalaşdırılması.

Reabilitasiya prosesinə və prosesdə iştirakına yönəlmiş dərk edilən motivasiyanın formalaşdırılması.

Həddi-buluğa çatmayan şəxsin şəxsiyyətinin strukturunun müsbət yönə istiqamətlənmiş korreksiyası və reabilitasiya vasitələri ilə sosial tamlığın bərpası.

Psixoaktiv maddələrdən istifadə edən həddi-buluğa çatmayan şəxslərin şəxsiyyətinin sosial problemlərinin bərpasına təsir göstərən, və onların readaptasiyasına və resosializasiyasına təsir göstərən reabilitasiya vasitələrinin hazırlanması.

Psixoaktiv maddələrdən istifadə edən həddi-buluğa çatmayan şəxslərin şəxsi xüsusiyyətləri ilə onların reabilitasiyanın tərbiyəedici və öyrədici məqsəd daşıyan bütün mərhələlərində fəaliyyətinin mümkünlüyü.

Psixoaktiv maddələrin patoloji müalicəsinin dezaktualizasiyasına istiqamətlənmiş, psixi və somatik problemlərin aradan qaldırılması ilə bağlı kompleks şəkildə terapevtik tədbirlərin keçirilməsi.

Həyat normasının yenidən təşkili, ailədaxili münasibətlərin bərpası, digər dəyərli insanlarla ünsiyyətin bərpası, təkcə həddi-buluğa çatmayan şəxsin

deyil, həm də onun sosial çevrəsinin reabilitasiyaya cəlb edilməsi.

Təhsilin davam etdirilməsinə yönəlmiş real həyat perspektivlərinin bərpa edilməsi, həddi-buluğa çatmayan şəxsin hüquqlarının müdafiəsi və sosial dəstəyin göstərilməsi.

Bu məsələnin həlli ilk olaraq diaqnostika ilə başlayır, bu prosesdə yeni-yetmələr qiymətləndirilir, onun çətinləşən həyat situasiyası ilə olan mübarizə qabiliyyəti yoxlanılır. [2.80]

Reabilitasiyanın həyata keçirilməsində aşağıdakı prinsiplərdən istifadə edilir:

Reabilitasiya tədbirlərində könüllü iştirak. Verilən prinsip həddi-buluğa çatmayan reabilitantın (ya da onun qanuni nümayəndəsinin) reabilitasiya prosesində könüllü şəkildə iştirakına razılıq alınmasını təklif edir. Razılıq qanuni şəkildə həddi-buluğa çatmayan reabilitantın (ya da onun qanuni nümayəndəsinin) imzası ilə kontrakt və ya saziş şəklində, həmin şəxsin hüquqlarının, tələblərinin əks etdirilməsi şərti ilə bağlanmalıdır.

Psixoaktiv maddələrdən istifadənin dayandırılması. Burada əsas məsələ pasientin motivasiyasının psixoaktiv maddələrdən tamamilə imtina üzərinə yönləndirilməsidir.

Konfidentlik. Reabilitasiya prosesində iştirak dən bütün üzvlər, uşaqların reabilitasiyada iştirakına hörmətlə yanaşmalıdırlar.

Reabilitasiya tədbirinin sistemliliyi. Reabilitasiya proqramları tərbiyə-edici, psixoloji, tibbi və digər reabilitasiya tədbirlərinin kompleks şəkildə birləşdirilməsinə və koordinasiyasına yönəlmişdir. Reabilitasiya prosesinin sistemliliyi eyni bir strukturda fəaliyyət göstərən müxtəlif profilli mütəxəssislərin qarşılıqlı ünsiyyəti, əlaqəsi zamanı daha da güclənir.

Reabilitasiya tədbirinin mərhələləri. Reabilitasiya prosesi yeniyetmənin real vəziyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsi hesabı ilə mərhələli şəkildə təşkil edilir. Reabilitasiyanın əsas bu mərhələləri fərqləndirilir: başlanğıc (reabilitasiya proqramına daxil olmaq), dəyişilmiş, sonlanmış (reabilitasiya proqramından çıxış).

Reabilitasiya tədbirinə pozitiv istiqamətlənmə. Pozitiv mərkəzləşmiş fəaliyyət neqativ mərkəzləşmiş sanksiyalara və cəzalara qarşı durur. Yeniyetmələrin normal sosisumla qarşılıqlı əlaqəsi zamanı xroniki konfliktlərlə birlikdə şəxsiyyətin müsbət yönə formalaşması baş verir. Bu reabilitasiya tədbirlərinin orientasiya üsulu ilə qəbuluna, dəstəyinə, genişlənməsinə səbəb olur. Şəxsiyyətin inkişafı və dəyişilməsi üçün atmosfer yaranır.

Məsuliyyət. Yeniyetmənin reabilitasiyası günü-gündən daha da müstəqil şəkildə, şəxsin qərarlarının sərbəst şəkildə qəbulu və həyata keçməsi yalnız öz şəxsi fikri ilə olur. Psixoaktiv

maddələrdən imtina etmək qərarını əgər şəxs özü verirsə, bu böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Digər dəyərləri şəxslərin reabilitasiya prosesinə cəlb edilməsi. Bu prinsip konsultasiya tələb edir; yeniyetmənin yaxın ətrafında, ailə daxilində yaşanan problemin diaqnostikasını və korreksiyasını tələb edir. Bu məsələ real problemlər əks olunan kontraktla xüsusilə əks olunur. [3.30]

Həyat normasının yenidən təşkil olunması və reabilitasiya normasının formalaşdırılması. Həddi-buluğa çatmamış şəxsin həyat tərzinin dəyişdirilməsində müxtəlif tərəfli dəstəyin olmasının həyata keçirilməsi güman edilir. Özü-özlüyündə reabilitasiya prosesi həddi-buluğa çatmamış şəxsə xüsusi reabilitasiya prosesinin göstərilməsi terapevtik məqsəd daşmalıdır.

Həddi-buluğa çatmamış şəxsin müxtəlif qruplarla olan reabilitasiyasına differensial yanaşma. Güman edilir ki, differensial proqramlar yaradılsın və həddi-buluğa çatmamış şəxs bu proqramlarda öz potensialı və müsbət həm də mənfi rəyi ilə birlikdə iştirak etsin.

Həddi-buluğa çatmamış şəxsə fasiləsiz dəstək. Psixoaktiv maddələrdən istifadə edən həddi-buluğa çatmamış şəxsə kompleks şəkildə reabilitasiyadan əvvəl və sonra həm sosial, həm də şəxsiyyətə yönəlmiş dəstəyin göstərilməsi.

Reabilitasiya prosesinin strukturu bir-birilə əlaqəli olan üç istiqamətə bölünür:

Həyata keçirilmiş əvvəlcədən mövcud olan əsas reabilitasiya proqramı;

Əsas reabilitasiya proqramı;

Əsas reabilitasiya proqramından sonra həyata keçirilmiş proqram

Həyata keçirilmiş əvvəlcədən mövcud olan əsas reabilitasiya proqramı istiqaməti.

Bu istiqamətin əsas məqsədi-konsultasiya və motivasiya edilmiş fəaliyyətdir.

Psixoaktiv maddələrdən istifadə edən həddi-buluğa çatmamış şəxs konsultasiya köməyini müxtəlif strukturlarda ala bilərlər. Bunlara aiddir:

Xüsusi konsultasiya punktları;

İnam telefonları;

Həddi-buluğa çatmamış şəxslə əlaqədar olan komissiya;

Öyrədici xarakter daşıyan yanaşma;

Tibbi xarakter daşıyan yanaşma;;

Sosial köməyin göstərilməsi;

Küçə fəaliyyəti olan qrupların təşkil edilməsi;

Əlçatan məkan;

Ünsiyyətə yönələn tədbirlər;

Şəxsiyyətə yönəlmiş və qarşılıqlı yardımlaşan qruplar;

Psixoaktiv maddələrdən istifadə edən şəxslərə göstərilən informasiyon xarakter daşıyan kömək də böyük əhəmiyyət daşıyır.

Konsultasiya prosesinin göstərilməsi üçün lazım olan informasiyanı özündə daşıyan peçatlı sənəd olmalıdır. Orqanizasiyanın işçiləri həddi-buluğa çatmayan şəxsə konsultasiya ilə kömək etmək üçün xüsusi treninqlər təşkil etməli və motivasiyaedici fəaliyyətlə həyata keçirilməlidir. [4.80]

Əsas reabilitasiya proqramı.

Çox vacibdir ki, həddi-buluğa çatmamış şəxsə psixoaktiv maddələrin qəbulunda tibbi, psixoloji, sosial xarakter daşıyan problemlərin həll edilməsində kömək göstərən formalaşmış reabilitasiya komandası mövcud olsun. Komanda – bu hərşeydən əvvəl psixoaktiv maddələrdən asılı olan şəxslər və onların ailəsi üçün funksional bir sistemdir. Komandanın üzvləri (pedaqoq, həkim, psixoloq, sosial-pedaqoq, sosial işçi) mütləq şəkildə öz peşəkar fəaliyyətlərinin sərhədlərini dəqiqliklə qeyd etməli və reabilitasiyada olan həddi-buluğa çatmayan şəxsin tibbi-psixoloji mərhələdən, sosial mərhələyə keçidinə kömək etməlidirlər. [5.33]

Həddi-buluğa çatmayan şəxsin reabilitasiyası həm stasionar həm də ambulatoriya ola bilər. Reabilitasiya proqramı özündə bu komponentləri birləşdirir:

- reabilitasiya normasının təşkili;
- psixoterapevtik (psixokorreksiya);

- inkişafetdirici;
- tərbiyəedici;
- sosial-terapevtik.

Reabilitasiya normasının təşkili.

Reabilitasiya norması terapiya normasının təşkil edilməsi üçün yaradılır. Bu normanın fəaliyyəti, daxili nizam əsasında təşkil edilir. Bu xüsusi korreksiyaedici mexanizm əsasında təşkil edilir. Bu normanın işi xüsusi tədbirlərlə həyata keçirilir: ümumi və qrup şəklində yığıncaqlar, yeni pasientlərin qəbulunun proseduru, pasientin mərhələdən mərhələyə keçməsi ya da daxili ardıcılığın olması.

Sərhədlənmiş, genişlənmiş və cəzalandırıcı sırada olan anlayışlar üçün xüsusi olaraq qaydalardan istifadə edilir.

Psixoterapevtik (psixokorreksiya) komponent.

Psixoterapevtik (psixokorreksiya) iş fərdi və qrupla ola bilər. Qrupla aparılan psixoterapevtik (psixokorreksiya) iş özündə bütün üzvlərin fəaliyyətini əks etdirən böyük bir qrupun çərçivəsi daxilində həyata keçirilə bilər. Bu proses şəxsiyyətin potensial xüsusiyyətlərinə mərkəzləşmiş, şəxsiyyətin inkişafına şərait yaradan xüsusi psixoterapevtik (psixokorreksiya) metodlarla müşayiət edilir.

Qrupla aparılan psixoterapevtik (psixokorreksiya) iş konkret hadisə və situasiyalar üzərində aparılır.

Qrupların əsas apardıqları məşğuliyyət – oyunlardır. Qrup işi təkcə pasientlərlə aparılmamalıdır, həm də onun doğmaları ilə aparılmalıdır.

İnkişafetdirici komponent. Həddi-buluğa çatmayan reabilitantların qrupu hər bir pedaqoqa verilir. Pedaqoq reabilitantlara dəyərli olan digər şəxslərlə də işləyir.

Tərbiyəedici komponent. Reabilitant öz təhsilini davam etdirmə şansına sahibdir.

Sosial-terapevtik komponent. Yeniyetmələrin-reabilitantların daimi məşğuliyyətlə təmin edilməsi. Sosial-pozitiv formaların aktivliyi patoloji funksiyalarla müşahidə edilir, şəxsiyyətin normal tərəflərinin dəyişilməsinə səbəb olur. Zamanın və təşkil edilmiş məşğuliyyətin strukturlaşması (sütkada 14 saata qədər) terapevtik məşğuliyyətlərlə, özünəxidmətlə, əmək, təhsil və mühakimə ilə əldə edilir. Əmək prosesləri dəyişən normanın hissəsi kimi baxılır, əmək sahəsində daimi treninqlərlə təmin olunmalı, hər şeydən əvvəl müntəzəm əməyə bacarıqlar formalaşmalıdır.

Sosial-psixoloji treninq qrupla olan məğələlərdə də reallaşdırılır. Bu proqramın gedişatında pasientlərin fərdi problemlə situasiyalarında konkret həll üsullarının özünün irəli sürməsinə icazə verir. [6.12]

Əsas reabilitasiya proqramının mərhələləri. Reabilitasiya proqramı

6 aydan 12 aya qədər həddi-buluğa çatmayan şəxsin vəziyyətindən asılı olaraq aparılır.

I. Başlanğıc mərhələ (proqrama giriş).

Birinci mərhələnin davametmə müddəti 2 aya qədər davam edə bilər. Bu mərhələnin əsas həll edəcəyi problemlər bunlardır:

- Tədqiqat, testləmə, konsultasiya
- Həyat fəaliyyətində xəstələrin irəli sürdüyü qaydalar
- Orientasiya və adaptasiya
- Reabilitasiya fəaliyyətində müalicə
- Motivasiyanın formalaşdırılması
- Sağlamlığın mövcud olan pozulmalarının kompensasiyası

Müəyyən bir müddət pasient müşahidəçi rolunda çıxış edir və onun üçün reabilitasiya prosesinin faydalı olub-olmayacağını müşahidə edir. Birinci mərhələdə reabilitasiya proqramının bütün elementləri istifadə edilir: norma terapiyası; psixoloji terapiya və s.

II. Dəyişmə mərhələsi (əsas mərhələ).

- 6 aydan 8 aya qədər davam edir. Əsas həll edəcəyi problemlər:
- Şəxsin maksimal şəkildə həyata inteqrasiyası
- Qrup işlərinin və əmək prosesinin müxtəlif formalarda həyata keçməsi

- Tərbiyəedici və öyrədici proqramlarını reallaşdırılması
- Sağlamlığın yaxşılaşmasının aparılması

III. Sonlanmış mərhələ (proqramdan çıxış).

Üçüncü mərhələnin davametmə müddəti 2–3 aya qədərdir. Əsas problemlər:

- Reabilitasiya prosesində əldə edilən nəticələrin real həyat situasiyalarında aktiv istifadəsi;
- Həddi-buluğa çatmayan şəxsin bu situasiyadan çıxışına hazırlıq;
- Sağlamlığın qənaətbəxş səviyyəsinə çatma, təhsilin davam etdirilməsinə qabiliyyətin bərpası və zəhmət çəkməsi.
- Yaxın sosial əhatə ilə qarşılıqlı sosial əlaqənin bərpa edilməsi. [7.90]

Reabilitasiya prosesinin əsas mərhələlərinin baş verməsindən sonrakı mərhələ

Reabilitasiya proqramından çıxmandan əvvəl reabilitasiya komandası yeniyetmələrə sosial dəstəyin göstərilməsi ilə bağlı tədbirlərin keçirilməsi işi ilə məşğul olur. Hər şeydən əvvəl, yeniyetməyə göstərilən belə dəstək ambulator səviyyəyə qədər gəlib çıxıb bilər. O hallarda ki, yeniyetmə narkoloji və ya psixonevroloji dispanserdə

qeydiyyatdadır və onlar tərəfindən reabilitasiya strukturuna istiqamətlənib-sə, onda valideynlərin də razılığı ilə yeniyetmə belə dispanserlərin müşahidəsi altında qala bilər. Yeniyetmə həmçinin yaşadığı yerin sosial dəstək mərkəzlərinə yönləndirilə bilər.

Nəhayət, profilaktikanın əsas məsələlərindən biri reabilitasiya müalicəsi keçmiş yeniyetmənin təhsilə geri qayıtmasıdır. Yeniyetmənin əsas reabilitasiya proqramını bitirməsinə baxmayaraq, o, həmişə reabilitasiya strukturuna geri qayıtmağa ya da zaman-zaman onu yada salmaq üçün prinsiplial imkana malik olmalıdır, məsələn, bazar günləri reabilitasiya prosesinin əsas hissəsi ilə real həyat situasiyaları və pasientin norması ilə iş aparılmalıdır. Əgər yeniyetmə üçün real həyat situasiyalarında yaşamaq çətin və ya onun həyatı üçün təhlükəlidirsə, yeniyetmə yeni təhlükəsiz həyat şəraiti ilə təmin olunmalıdır. Bu ümumi yataqxana və s. başqa gənclər üçün məkanlar ola bilər. Reabilitasiyanın bu istiqamətinin dəyişilməsi uşaqlara digər sosial yardım mərkəzlərinin (inam xidmətləri, uşaq evləri, sosial-reabilitasiya mərkəzləri) formalaşması ilə əlaqədardır. İndiki zamanda bu istiqamətdə aparılan iş zamanı tamamilə qanuni əsasda, Federal qayda “yeniyetmənin qanunu pozması zamanı dövlət tərəfindən göstərilən profilaktika” yarandı. Yeniyetmələrlə

iş zamanı praktikada, bir qayda olaraq, onlar öz doğma ailələrinə geri qaytarılır. Belə bir kritik vəziyyətdə ailənin vəzifəsi yeniyetmənin öz reabilitasiyanı davam etməkdə ona dəstək olmaqdır. [8]

Reabilitasiya prosesinin effektivliyi onun mərhələlərinin dinamikası- xüsusi testləşməyə; həmçinin də monitoring ilə qiymətləndirilir. Qiymətləndirmə sistemli xarakter daşıyır: psixoaktiv maddələrdən uzaq olmaq vacibdir, lakin yeganə göstərici deyil. Əsas göstərici – cəmiyyətə və normal əhatəyə geri qayıtmaqdır. Bunlar həyatı keyfiyyət olaraq sübut olunur və qiymətləndirilir. Psixoaktiv maddələrdən istifadə edən yeniyetmələrin reabilitasiyasına tərbiyəedici, psixoloji, tibbi, sosial xarakter daşıyan psixoaktiv maddələrin qəbul edilməsinin əleyhinə istiqamətlənmiş, şəxsiyyətin antinarkotik istiqamətinin formalaşmasına yönələn, həmin insanların cəmiyyətə yenidən sosiallaşmasına və yenidən inteqrasiyasına yönələn sistem kimi baxılır. Həmin bu reabilitasiya təkcə xəstəliyin aşkar edilməsi ilə məhdudlaşmır, həmçinin də şəxsiyyətin yaşı xəstəliyin formalaşmasına təsir göstərir. Belə bir tezis mövcuddur ki, uşağın inkişafa olan əzmi güclüdür və bu əzm uşaqlara şəxsiyyətin inkişafına təsir göstərir və qarşıya çıxan problemləri həll etməyə kömək edir. Bu həmçinin də uşağa psixoaktiv maddələrdən uzaq-

laşmağa kömək edir.

Ədəbiyyat:

1. Альтшулер В. Б., Надеждин А.В. Наркомания: дорога в бездну. М., «Просвещение», 2000, 204 с.

2. Джонсон В. Как заставить наркомана или алкоголика лечиться. М., 2000, Изд. В.Секачев, 128 с.

3. Иванова Е.Б. Как помочь наркоману. «Комплект», Санкт-Петербург, 2001, 144 с.

4. Дунаевский В.В. Стяжкин В.Д. Наркомании и токсикомании.

Л., Медицина, 1990, 208 с.

5. Личко А.Е., Битенский В. С. Подростковая наркология. Л., 1991, 304 с.

6. Валентик Ю. В., Сирота Н.А. Руководство по реабилитации больных с зависимостью от психоактивных веществ. М., Литера 2002, 254 с.

7. Соломзес Дж. А., Чебурсон В. Соколовский Г. Наркотики и общество. М., Иллойн, 1998, 192 с.

8. www.narkom.ru

*Концептуальная основа реабилитации потребителей
психоактивных веществ*

Абстракт

Реабилитация несовершеннолетних, злоупотребляющих психоактивными веществами, рассматривается как система воспитательных, психологических, образовательных, медицинских, социальных, правовых, трудовых мер, направленных на отказ от психоактивных веществ, с формированием устойчивой антинаркотической направленности личности, на их ресоциализацию и реинтеграцию в общество. То есть содержание реабилитации определяется не только самим заболеванием, но и возрастом, к которому относится ее формирование

Conceptual basis of rehabilitation of psychoactive substance users

Abstract

Rehabilitation of minors abusing psychoactive substances is considered as a system of educational, psychological, educational, medical, social, legal, labor measures aimed at the abandonment of psychoactive substances, the formation of a stable anti-drug orientation of the individual, their re-socialization and reintegration into society. the content of rehabilitation is determined not only by the disease itself, but also by the age to which its formation relates

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №01)

Rəyçi M.H. Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 21 mart 2018-ci ildə daxil olmuşdur

EMOSİONAL İNTELLEKTİN TƏDQIQI ÜSULLARI

Nigar İsmayilova

AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun
“Sosial psixologiya” şöbəsinin kiçik elmi işçisi

Açar sözlər: *emosiya, intellekt, emosional intellekt, şəxsiyyətdaxili intellekt, şəxsiyyətlərarası intellekt*

Ключевые слова: *эмоция, интеллект, эмоциональный интеллект, внутрличностный интеллект, межличностный интеллект*

Key words: *emotion, intelligence, emotional intelligence, intrapersonal intelligence, interpersonal intelligence*

Xülasə

Məqalədə emosional intellekt anlayışının yaranması və ona dair əsas yanaşmalar təhlil edilir: P.Salovey, C.Mayer, D.Karuzonun qabiliyyətlər modeli və D.Qoleman, R. Bar-Onu, D.V.Lyusinın qarışıq modeli. Emosional intellektin ölçülməsi ilə bağlı əsas problemlər, o cümlədən istifadə edilən obyektiv testlər və sorğular təhlil edilir.

Giriş

İntellekt problemi həmişə tədqiqatçıları maraqlandıran mühüm problemlərdən biri hesab olunur. Müasir dövrdə isə intellektlə yanaşı emosional intellekt anlayışına da maraq günü-gündən artır. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların sayı artır. Emosional intellekt anlayışı ilk dəfə olaraq XX

əsrin 90-cı illərində yaranmışdır və hal-hazırda bütün dünyada öyrənilir. Bu anlayış E.Torndayk, C.Gilford, H.Ayzenk, və H.Qardner kimi tədqiqatçılar tərəfindən sosial intellekt probleminin kontekstində araşdırılmışdır. Amerikan psixoloqu H.Qardnerin “çoxşaxəli intellekt nəzəriyyəsi” isə bu sahədə yeni tədqiqatların aparılmasına mühüm töhfə verdi.

Psixoloji ədəbiyyatda emosional intellekti müxtəlif istiqamətdə öyrənən fərqli yanaşmalar mövcuddur. Onlardan bəzilərinə nəzər salaq. P.Salovey və C.Mayerin fikrincə, “emosional intellekt – özünün və başqalarının emosiyalarını idarə etmək, qiymətləndirmək, ifadə etmək və onları təfəkkür və motivasiyada istifadə etmək qabiliyyətidir” (8). Deyilən fikirə müvafiq olaraq, emosional intellektin struktu-

runda üç komponent fərqləndirilir: 1) emosiyaların qiymətləndirilməsi və ifadəsi; 2) təfəkkürdə və motivasiyada emosional informasiyanın istifadəsi; 3) emosiyaların idarə olunması.

İrəli sürülən bu konsepsiyanın əsasında H. Qardnerin şəxsi intellektlə (şəxsiyyətdaxili və şəxsiyyətlərarası intellekt) bağlı baxışlarını görmək olar. P.Salovey H. Qardnerin “şəxsi intellekt” anlayışından ilhamlanaraq onu emosional intellektin baza anlayışına daxil edir, sadəcə şəxsi intellekt dedikdə, H.Qardner emosiyaların roluna yox, onların dərk olunmasına diqqət yetirirdi.

Müəlliflər öz modelləri üzərində yenidən işləyərək modelin strukturunu daha da təkmilləşdirirlər. Yeni modeldə emosional intellektin dörd komponentdən ibarət olduğunu görmək olar: 1) emosiyaların qavranması və ifadəsi; 2) təfəkkürün effektivliyini artırmaq üçün emosiyadan istifadə; 3) emosiyanın dərk olunması; 4) emosiyanın idarə olunması (6).

Konsepsiyanın yaranması ilə birgə emosional intellektin tədqiqi üçün MEIS (Multi-factor Emotional Intelligence Test) testi hazırlanır. Modelin strukturuna 200 dən çox sual və 12 subtestdən ibarətdir. Ballar isə ekspert tərəfindən və ya verilən standartlar əsasında hesablanır. Testin yaranmasına təsir göstərən amillərdən biri də emosional intellekti intellektin bir növü kimi göstərmək və onun intel-

lektin klassik meyarlarına cavab verdiyini təsdiq etməkdir. Bu meyarlara daxildir: nəzəri modelin dörd komponenti ilə birləşərək faktor strukturuna malik olması; emosional intellektin yaş və təcrübə ilə qazanılması; qabiliyyətlərin obyektiv şəkildə ölçülməsi.

Bu modelin müəlliflərinin ardınca amerikan psixoloqu D. Karuso qeyd edir ki, “emosional intellekt nə intellektin əksidir, nədə ağılın hisslər üzərində qələbəsidir, bu iki prosesin unikal kəsişməsidir” (7).

2002-ci ildə isə müəlliflər birgə olaraq emosional intellektin səviyyəsini ölçmək üçün MSCEİT V.2.0 (Mayer–Salovey–Caruso Emotional Intelligence Test) yeni testini hazırlayırlar. 141 sualldan və 8 seksiyadan ibarət olan MSCEİT testi, MEIS testi ilə müqayisədə daha yaxşı psixometrik nəticələr göstərdi.

Emosional intellekt anlayışının sürətlə inkişafına səbəb isə 1995-ci ildə Daniel Qoleman tərəfindən yazılan “Emosional intellekt” kitabıdır. Müəllif bu əsərində inandırıcı bir şəkildə emosional intellektin əhəmiyyətini xüsusi olaraq qeyd edir. Onun fikrincə, “emosional intellekti yüksək olan insanlar daha düzgün qərar qəbul edirlər, fəvqaladə bir vəziyyətdə səmərəli davranırlar və tabeliyində olan insanları daha yaxşı idarə edirlər”(1).

Daniel Qoleman emosional intellekt nəzəriyyəsində P.Salovey və

C.Mayerin modelinə qismən əsaslanaraq özünün yeni modelini hazırlamışdır. Yeni modelin strukturuna motivasiya, inadkarlıq və sosial bacarıqlar daxil edilir. Beləliklə, o koqnitiv qabiliyyətlərlə şəxsi keyfiyyətləri özündə birləşdirir.

D.Qoleman emosional intellektin kompleks şəkildə qiymətləndirilməsi üçün sorğu hazırlayır. ECI sorğusu (Emotional Competence Inventory – 360) mənlilik şüurunu, emosiyaların idarə olunmasını, sosial bacarıqları müəyyənləşdirən 4 komponent və 18 faktordan ibarətdir. Metodika əsasən rəhbər və liderlərin emosional intellektinin ölçülməsi üçün nəzərdə tutulub.

Müəllifin model strukturunu təşkil edən komponentlər bunlardır:

1. Mənlilik şüuru - emosional vəziyyətin identifikasiyası və adlandırılması, emosiyalar, təfəkkür və hərəkətlər arasında qarşılıqlı əlaqəni dərk etmək qabiliyyəti.

2. Özünü idarə – emosional vəziyyətin idarə olunması – emosiyalara nəzarət və arzu olunmaz emosional vəziyyətləri dəyişmək qabiliyyəti.

3. Sosial həssaslıq – başqalarının emosiyalarını oxumaq, onlara qarşı həssas olmaq və emosiyalarını idarə etmək qabiliyyəti.

4. Qarşılıqlı münasibətlərin idarə olunması – başqa insanlarla şəxsiyyətlərarası münasibətlərə girmək qabiliyyəti (5).

Emosional intellektlə bağlı digər bir yanaşma isə Ruven Bar-Onun emosional-sosial nəzəriyyəsidir. Bar-On modelinə əsasən, “emosional-sosial intellekt – insanın özünü nə dərəcədə yaxşı başa düşməsi, ifadə etməsi, başqalarını başa düşməsi və onlara nə dərəcədə yaxşı münasibət göstərdiyini müəyyən edən emosional və sosial bacarıqların, vərdişlərin və fasilitatorların qarşılıqlı məcmusudur”(3). Müəllifin emosional intellekt anlayışı insan davranışını müəyyən edən şəxsiyyətdaxili və şəxsiyyətlərarası qabiliyyətlərdən, bacarıqlardan və vərdişlərdən ibarətdir.

Emosional intellektin ölçülməsi ilə bağlı fikir ilk dəfə R. Bar-Onun EQ - “emosional əmsalını” təklif etməsilə başladı. EQ-I sorğusu emosional və sosial davranışı müəyyən edən emosional-sosial intellekt modelinə əsasən hazırlanmışdır. Müəllif hesab edir ki, sorğunun əsasını təşkil edən amillər, yalnız emosional və sosial intellekti yüksək olan insanlarda müşahidə olunur. Bu amillər müəllifin öz təcrübələri və ədəbiyyat təhlili nəticəsində müəyyən edilir.

Bar-On metodikasının üstünlüyü onun geniş tədqiqat bazasının olması; o cümlədən müəllifin genişmiqyaslı kross-mədəni tədqiqatlar aparmasıdır.

EQ-i sorğusu (Emotional Quotient Inventory) – 5 şkalada və 15 subşkaladan ibarətdir:

1. Şəxsiyyətdaxili dedikdə özünü tanıma və özünü idarə etmə qabiliyyətləri nəzərdə tutulur. Şəxsiyyətdaxili sferaya aşağıdakı komponentlər daxildir:

Emosional mənlilik şüuru – emosiyaları tanımaq və dərk etmək qabiliyyəti.

Özünü təsdiq – öz fikirlərini və hisslərini acıq ifadə etmək və öz mövqeyini qorumaq qabiliyyəti.

Müstəqillik – özünü idarə etmək və istiqamətləndirmək qabiliyyəti.

Özünü hörmət – özünü dərk etmək, başa düşmək və qəbul etmək qabiliyyəti.

Özünü reallaşdırma – öz potensialını reallaşdırmaq qabiliyyəti.

2. Şəxsiyyətlərarası münasibətlər

Empatiya – başqalarının hisslərini anlamaq, başa düşmək qabiliyyəti.

Sosial məsuliyyət – faydalı əməkdaşlıq qurmaq qabiliyyəti

Şəxsiyyətlərarası münasibətlər - verbal və qeyri-verbal kommunikasiya vasitəsilə konstruktiv ünsiyyət bacarıqları, faydalı münasibətlər qurmaq və onları saxlamaq qabiliyyəti, sosial münasibətlərdə özünü sərbəst və rahat hiss etmək qabiliyyəti.

3. Adaptivlik – məsələnin həll olunması, realığın qiymətləndirilməsi, çeviklik – bilinməyən, gözlənilməz, tez dəyişən bir şəraitə uyğunlaşma bacarığıdır.

4. Stressin idarə olunma bacarığı - stressə tolerantlıq və öz impulslarını idarə etmək qabiliyyəti.

5. Üstünlük təşkil edən əhval-ruhiyyə dedikdə isə, optimizm və xoşbəxtlik nəzərdə tutulur (4).

D.V.Lyusin tərəfindən 2004-cü ildə öz yanaşması ilə çıxış etdi. Müəllif emosional intellekti özünün və başqalarının emosiyalarının tanınması və idarə olunması kimi müəyyən edir. Beləliklə modelin strukturunu təşkil edən iki qabiliyyət növünü görmək olar: 1) emosiyaları dərk etmək; 2) emosiyaları idarə etmək. Qabiliyyətlərin insanın özünə və başqalarına yönəlməsi, modelin strukturunda şəxsiyyətdaxili və şəxsiyyətlərarası emosional intellekti ayırd etməyə imkan verir.

Modelə uyğun olaraq emosional intellektin ölçülməsi üçün 46 mülahizədən (4 şkala və 5 subşkala) ibarət olan sorğu hazırlayır.

ŞAEİ şkalası (şəxsiyyətlərarası Eİ). Başqalarının emosiyalarını tanıma və idarə etmə qabiliyyəti.

ŞDEİ şkalası (şəxsiyyətdaxili Eİ). Öz emosiyalarını tanıma və idarə etmə qabiliyyəti.

ET şkalası (emosiyaları tanıma). Özünün və başqalarının emosiyalarını tanıma qabiliyyəti.

Eİ şkalası (emosiyaların idarə olunması). Özünün və başqalarının emosiyalarını idarə etmə qabiliyyəti.

Subşkala ŞAT (başqalarının emosiyalarını tanıma). Emosiyaların xarici təzahürlərinə əsasən insanların emosional vəziyyətlərini tanımaq qabiliyyəti.

yəti (mimika, jestikulyasiya və s); başqa insanların daxili vəziyyətlərinə həssaslıq.

Subşkala ŞAİ (başqalarının emosiyalarını idarəetmə). İnsanlarda bu və ya digər emosiyaların yaranmasına səbəb olmaq və arzuolunmayan emosiyaların intensivliyini azaltmaq. İnsanların manipulyasiyasına meyillilik.

Subşkala ŞDT (öz emosiyalarını tanıma). Öz emosiyalarını dərk etmə qabiliyyəti: onların tanınması və identifikasiyası, səbəblərini bilinməsi, verbal təsvir qabiliyyəti.

Subşkala ŞDİ (öz emosiyalarını idarəetmə). Öz emosiyalarını idarəetmə qabiliyyəti və tələbatı, arzuolunan emosiyaları yaratmaq və saxlanmaq; arzuolunmayan emosiyaları isə nəzarət altında saxlamaq.

Subşkala ŞDE (ekspressiyaya nəzarət). Öz emosiyalarının xarici təzahürlərinə nəzarət etmək (2).

Nəticə

Göründüyü kimi emosional intellektin ölçülməsi ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar mövcudur. Bu yanaşmaları iki qrupa bölmək olar:

- 1) qabiliyyətlər modeli;
- 2) qarışıq model.

Qabiliyyətlər modeli yalnız koqnitiv qabiliyyətlərdən, özünün və başqalarının emosiyalarını tanımaq və dərk etmək qabiliyyətindən ibarətdir. Emosional intellektin ölçülməsi isə obyektiv testlər əsasında aparılır.

Qarışıq model koqnitiv, motivasiya və şəxsi keyfiyyətlərdən ibarətdir. Təklif olunan model çərcivəsində emosional intellektin ölçülməsi özünühesabat sorğularına əsaslanır.

Bu da öz növbəsində emosional intellektin yeganə metodoloji bazasının olmamasına, digər bir tərəfdən isə emosional intellektin komponentlərinin geniş bir şəkildə öyrənilməsinə gətirib çıxarır.

Ədəbiyyat:

1. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект. М: АСТ, 2009. 478 с.

2. Люсин Д.В. Новая методика для измерения эмоционального интеллекта: опросник ЭМИн // Психологическая диагностика. 2006. № 4. С. 3 – 22.

3. Bar-On, R. (2006). The Bar-On model of emotional-social intelligence (ESI). *Psicothema*, 18 , supl., 13-25.

4. Bar-On, R. (2004). The Bar-On Emotional Quotient Inventory (EQ-i): Rationale, description, and summary of psychometric properties. In Glenn Geher (Ed.), *Measuring emotional intelligence: Common ground and controversy*. Hauppauge, NY: Nova Science Publishers, pp. 111-142.

5. Goleman, D. Emotional intelligence: Issues in paradigm building. *The Emotionally Intelligent Workplace: How to Select for, Measure, and Improve Emotional Intelligence*

in Individuals, Groups, and Organizations. San Francisco, CA: Jossey-Bass. (2000).

6. Mayer, J.D. & Salovey, P. (1997). What is emotional intelligence? In P. Salovey and D. Sluyter (eds.): Emotional development and emotional intelligence: educational implications New York: Basic Books. pp. 3-31.

7. Mayer, J.D., Salovey, P., & Caruso, D. (2002). Mayer-Salovey-Caruso Emotional Intelligence Test (MSCEIT). Version 2.0. Toronto, Canada: Multi-Health Systems.

8. Salovey P., Mayer J. D. Emotional intelligence// İmagination, Cognition, and Personality. 1990. V.9. p.185-211.

***Методы исследования эмоционального интеллекта
Абстракт***

В статье рассматриваются предпосылки развития эмоционального интеллекта. Анализируются основные подходы к изучению эмоционального интеллекта: модели способностей Дж.Мэйера, П.Сэловея, Д.Карузо и смешанная модель Д.Гоулмана, Р.Бар-Она и Д.Люсина.

Выделены основные проблемы, связанные с его измерением. Проводится анализ измерения эмоционального интеллекта с помощью опросников и объективных тестов.

Research methods emotional intelligence

Abstract

The article discusses the prerequisites for the development of emotional intelligence. The main approaches to the study of emotional intelligence are analyzed: the models of abilities C.Mayer, P.Salovey, D.Caruso, and the mixed model of D.Golman, R.Bar-On and D.Lusin.

The main problems associated with its measurement are highlighted. Attempts to measure emotional intelligence using questionnaires and objective tests are analyzed.

Məqalə AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun “Sosial psixologiya” şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №13)

Rəyçi M.H. Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 08 fevral 2018-ci ildə daxil olmuşdur

MÜASİR RƏHBƏR NECƏ OLMALIDIR? RƏHBƏR ŞƏXSƏ VERİLƏN TƏLƏBLƏRİN SOSIAL-PSIXOLOJİ TƏHLİLİ

Z.Ə.Həcəmova

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Rəyasət Heyəti aparatı
Nəsimi rayonu, Xəqani 65
e-mail: hecemova7@gmail.com*

Açar sözlər: *yeniyetmə, gənclik həyat üslubu, cinsi və etnik identiklik, həyatı özünü təyin etmə, qloballaşma, deviant davranış, ailə konfliktləri*

Ключевые слова: *отечество, юрцество, жизненный стил, полевой и этнический идентичность жизненное самопределение, глобализация, девиантное поведение, семейные конфликты.*

Key words: *teenager, youth, lifestyle, gender and ethnic identity, vital self-esteem globalization, desiant behavior, family conflicts.*

Azərbaycan çox qədim, bütün sivilizasiyalardan keçmiş tarixə, milli-mənəvi və maddi dəyərlərə malik bir ölkədir. Zamanla tariximiz olduqca ciddi təhriflərə və deformasiyalara məruz qalmışdır. Buna baxmayaraq Azərbaycan xalqı öz dəyərlərini, əxlaqi keyfiyyətlərini və genefondunu qorumağı bacarmış və gələcək nəsillərə ötürə bilmişdir.

Təbii ki, əldə edilən bütün bu uğurlar genetik yaddaşımızdan qaynaqlanır. Azərbaycan tarixinə olduqca acımasız sınaqlarına sinə gərərək öz dövlətçilik ənənələrini öz qeyrəti, qəhrəmanlığı sayəsində qoruyub saxlamış və özünü dünya birliyində layiqli pilləyə çıxara bilmişdir.

Olduqca mürəkkəb və eyni zamanda şərəfli azadlıq yolunda cərəyan edən proseslərin şahidi olaraq vəzifə ieraxiyasında vicdanla irəliləmək hər bir rəhbərin qürur mənbəyi və eyni zamanda şərəf işi olmalıdır.

İdeal rəhbər olmaq heç də asan deyildir, lakin öz potensialına inanan, bilik və bacarıqlar sisteminə dərinləndirən, qabiliyyətli, çətinliklərdən qorxmayan və kamil insanlar daim bu zirvəni fəth etməyə çalışmış və tarixdə özünəməxsus iz qoymuşlar. Məhz bu cür şəxsiyyətlərin tarixə varis olaraq qoyub getdiyi təcrübə əsasında bir sıra görkəmli dövlət xadimləri və tarixi şəxsiyyətlər barədə məlumatlar günümüzədək gəlib çıxmışdır.

İdarəetmə ən qədim incəsənət növlərindən biridir. Bir elm olaraq təşəkkül tapması ən qədim dövrləri əhatə edir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə idarəetmə sahəsi də təkamül edir, təkmilləşir və inkişaf edir. Belə ki, idarəetmənin bütün təşkilatı formaları da cəmiyyətdə cərəyan edən bütün qlobal problemlərin həllinə xidmət etməlidir. Qarşıya çıxan bir sıra problemlərin və çətinliklərin həll olunması məhz bu cür mükəmməl təşkil edilmiş idarəetmə strategiyalarından asılıdır. Bu kimi vacib və əhəmiyyətli vəzifələrin öhdəsindən gəlmək üçün isə ilk növbədə ideal rəhbər olmaq lazımdır.

Əsl peşəkarın idarəçilik fəaliyyətində elmi yanaşma və insanlarla qarşılıqlı, etibarlı ünsiyyət yaratmaq bacarığı bütün hallarda vəhdət təşkil etməklə belə bir deyimin həyatiliyini təsdiq edir: “İdarəetmə - ən qədim incəsənət və ən yeni (daim yeniləşən) bir elm sahəsidir.”

Müasir rəhbər necə olmalıdır?

Nəzərə alsaq ki, müasir rəhbərin fəaliyyət dairəsi olduqca çoxşaxəli və əhatəlidir, bu zaman rəhbərin geniş diapazonlu fəaliyyətini birmənalı qiymətləndirmək olmaz. Belə ki, o eyni zamanda həm mütəxəssis, həm tərbiyəçi, həm də ictimai xadim rollarında çıxış edir. Yəni, xidməti funksiyalarını icra edərkən kollektivin

lideri müxtəlif məsələlərin optimal həlli yollarını axtarır və belə olan halda onun əməyi ixtiraçılara məxsus yaradıcı xarakter alır. İş prosesində şəxsi biliklərinin tətbiqində o mütəxəssis kimi çıxış edir. Tərbiyəçi kimi nümunə olduqda isə onun cəhdlərində pedaqoji elementlər mövcud olur və s.

Psixoloji tədqiqatlar sübut edir ki, müasir dövrdə ideal rəhbərə xas olan keyfiyyətlər sırasında aşağıdakılara üstünlük verilir:

Uzun illərin təcrübəsinə söykənərək, rəhbərin əsas və başlıca şəxsi keyfiyyətlərini əhəmiyyətliliyinə görə aşağıdakı ardıcılıqla sıralamaq olar:

- Siyasi əqidə və siyasi yetkinlik;
- İdarəetmənin demokratikləşdirilməsinin genişləndirilməsində fəallıq;
- Səlahiyyətlərin bölüşdürülməsi bacarığı;
- İstehsalın təşkili sahəsində bilik səviyyəsinin yüksək olması;

- İqtisadiyyat və hüquq sahəsində bilik səviyyəsinin yetərli olması;
- Perspektivi görmək qabiliyyəti;
- İşin başlıca həlqəsini (hədəfini) tapmaq məharəti;
- Təmkinlik.

Cəmiyyətin ayrılmaz hissəsi olan kollektivin idarə edilməsi həm tarixi, həm də unikal xarakter daşıyır. Məhz bu baxımdan idarəetmənin məzmunu, məqsədləri və prinsipləri bilavasitə cəmiyyətin sosial-siyasi quruluşundan asılıdır. Cəmiyyəti idarə edən insan həm idarə edən, həm də idarə olunan rolunda çıxış edir. İstənilən siyasi proses insan vasitəsilə həyata keçirilir. Dövlətin iqtisadi siyasətinin reallaşdırılmasında və idarəetmə prosesinin həyata keçirilməsində yüksək səviyyəli rəhbər kadrların əməyi müstəsna rol oynayır. Texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi, elmlə istehsalın qarşılıqlı əlaqələndirilməsi və möhkəmləndirilməsi, çalışdığı kollektivin perspektiv inkişaf problemlərinin müvəffəqiyyətli həllinə can atmaq hər bir rəhbərin əsas iş prinsipi olmalıdır. Taleyüklü məsələlərin həlli də məhz bu cür səriştəli və qabil rəhbərlər tərəfindən müxtəlif idarəetmə üsullarının köməyi ilə həyata keçirilir. İdarəetmə üslubu xidməti vəzifələrin yerinə yetirilməsi prosesində rəhbərin tabelikdə olanlarla davranış üsulu, onlara olan münasibətlərin səciyyəsidir. İdarəetmə üsullarını müxtəlif əlamətlərə görə qruplaşdırmaq

olar. Təcrübəyə əsaslanan xüsusi araşdırmalar daha çox nəzərə çarpan, aparıcı xüsusiyyətləri ilə fərqlənən üç əsas üslubu ön plana çəkməyə imkan verir – direktiv (avtokratik), demokratik və liberal.

Direktiv idarəetmə üslubu hakimiyyətin həddən artıq mərkəzçiliyə aludə olunması, təkbaşınalığa meyl edilməsi, kollektivin həyatına dair həm kiçik, həm də mühüm məsələlərin bir əldən həll edilməsi, tabelikdə olanlarla əlaqələrin bilərəkdən məhdudlaşdırılması ilə fərqlənir.

Avrokrat – əmrə hərəkat edib öz göstərişlərinin itaətkarına, kororanə yerinə yetirilməsini tələb etdiyi halda, demokrat istənilən nəticəni, özü də daha böyük səmərə ilə icraçılara görəcəkləri işin vacibliyini və əhəmiyyətini inandırmaq yolu ilə əldə edir. Avtokrat adətən heç bir maneədən çəkinmədən dəqiq plan üzrə hərəkat edir və nəyin bahasına olursa olsun məqsədinə nail olur. O zahirən sərt, ədalətli və qətiyyətli görünür. Lakin bu qəbildən olan rəhbərlərdə özlərinə daxili inam az olur, şəxsi keyfiyyətlər tam açılmaz. Şəxsi imkanları haqqında yüksək fikirdə olur, vəzifə səlahiyyətinin xarici atributlarına hədsiz aludə olur. Avtokratın direktiv sərəncamları nəticə etibarilə nəzərə çarpmadan, tədricən özbaşınalığa transformasiya olunur ki, bu da təbii ki, ləyaqətini qoruyan aşağı işçilərin rəğbətini qazanmır.

Avtokratik iş üslubundan fərqli olaraq demokratik (kollegial) rəhbərlik metodu iş yoldaşlarına sərbəstlik verilməsini, qərarların hazırlanmasında, qəbul edilməsində onların fəal iştirakının təmin edilməsini, həmkarlarının səylərinin ədalətlə qiymətləndirilməsini, onların ehtiyaclarına həssaslıqla və qayğıkeşliklə yanaşmasını nəzərdə tutur. Demokratik üslubdan istifadə edən rəhbər həllini gözləyən məsələlərin xeyli hissəsini kollektivin icrasına verir, özü isə ən vacib, ən mürəkkəb, strateji əhəmiyyətli problemləri həll edir. Əməkdaşların konstruktiv fikirlərinə diqqətlə yanaşaraq şəxsi mövqeyini “gözə soxmur”, tənqiddə düzgün reaksiya verir, həm öz qərarlarının, həm də icraçıların mümkün səhvlərinə görə məsuliyyətdən yayınmır. Əlbəttə, başqaları kimi o da karyerası, ailə firavanlığı üçün narahatlıq keçirməyə bilməz. Lakin ümumi işin mənafeyi tələb edərsə, demokrat lider qətiyyətlidir, şəxsi mənafeələrindən yüksəkdə durur və ölçülüb-biçilən riskə gedir.

Kollektivin ab-havası, işçilərinin ayrı-ayrılıqda əhval-ruhiyyələri haqqında ətraflı məlumatı olan belə lider təbəçiliyində olanlara daha çox psixoloji vasitələrlə təsir göstərməklə onların fərdi qabiliyyət imkanlarından geniş istifadə edir. Zəhərli atmacaları, fiziki təzyiqləri xoş söz, kəsərli dəlil əvəz edir. Bu heç də onun vahid

rəhbər kimi reytingini azaltmır. Əksinə, kobud fəndlərə əl atmadan insanları idarə etdiyi, yoldaşlarına arxalandığı və onların ləyaqətləri ilə hesablaşdığı üçün demokrat rəhbərin real gücü və nüfuzu daim artır.

Beləliklə, demokratik idarəetmənin aşağıdakı imkanları vardır:

- Təşəbbüsün irəli sürülməsi, stimullaşdırılması, icraçıların yaradıcı potensialının üzə çıxarılması;
- İnnovasiyalı, qeyri-standart məsələlərin daha uğurlu həll edilməsi;
- Əməyin həvəsləndirici motivasiyasından daha səmərəli istifadə olunması;
- Əməyin motivasiyasında eyni zamanda psixoloji mexanizmlərin də işə salınması;
- İcraçıların öz əməyinin nəticələrindən razı qalmaq səviyyəsinin get-gedə yüksəldilməsi;

Kollektivdə əlverişli psixoloji mühitin yaradılması.

Rəhbərliyin **liberal** (səhlənkər, güzəştlərə aludəçilik) üslubuna bir qayda olaraq fəaliyyətin məhdudluğu, təşəbbüskarlığın olmaması və həmişə yuxarıdan göstərişlərin gözlənilməsi, müsbət nəticə verməyən qərar və sərəncamların məsuliyyətindən qaçmaq meyli xasdır. Belə rəhbər çox ehtiyatlıdır, çünki özünün səriştəliliyinə və bu səbəbdən də vəzifə iearxiyasındaki mövqeyinin möhkəm olmasına

tam əmin deyil. Hərəkətlərində ardıcıl olmur, prinsipial deyil, ətrafdakıların təsiri altına tez düşür, ciddi səbəb olmadan bir qədər əvvəl qəbul etdiyi qərarı asanlıqla dəyişir və yaxud ləğv edir. Mühüm məsələlərin çoxu onun iştirakı olmadan da həll edilə bilər. İşçilərə qarşı tələbkərligi zəifdir, nəzarəti mütəmadi deyil. Həmkarları ilə münasibəti pozmamalıq naminə qətiyyətli addımlardan çəkinir, bəzən isə bu və ya digər işi gördürmək üçün onlara yalvarır. Əgər yuxarıdakı rəhbərliyin və təbəçiliyində olanların gözündə liberalın şan-şöhrətinə azca da olsa xələl gələrsə, şəxsi prinsiplərini tərəddüd etmədən qurban verir. İmic qazanmaq və onu möhkəmləndirmək cəhdi ilə işçilərinə müxtəlif güzəştlər etməyə, zəhmətsiz mükafatlar, lüzumsuz ezamiyyətlər və s. verməyə hazırdır. Özünün “yox” demək hüququndan yerində istifadə etməyə cəsarəti çatmır, birinin isə əsassız xahişini rədd etdikdə özünü günahkar hiss edir, yoldaşlarını incitməkdən çəkinir. Verdiyi tapşırıq pozulduqda intizamsızlığa yol verəni məcbur etmək əvəzinə az qala həmin işi özü görür. Deməli, liberal rəhbəri olan təşkilatda ardıcıl müsbət nəticələr əldə olunmasına ümid azalır.

Beləliklə, liberal rəhbərlik üslubunun əsas xarakterik cəhətləri aşağıdakılardır:

- Strateji əhəmiyyətli qərarların qəbul edilməsindən yayınma;

- İşlərin özbaşına, öz axarı ilə getməsinə rəvac verilməsi;
- Təbəçilikdə olan işçilərin fəaliyyətinə zəif nəzarət edilməsi;
- Məsuliyyətdən yayınmaq üçün qərarların kollektiv şəkildə qəbulu qaydasının tətbiq edilməsi;
- Tənqidə biganəlik;
- İşçilərə qarşı laqeydlik.

İdarəetmə üsullarının yuxarıda göstərilən tiplərinin hər birinin tətbiqi sahəsi, özünəməxsus üstünlükləri və çatışmazlıqları mövcuddur ki, onlar da konkret situasiyadan asılı olaraq özlərini biruzə verirlər. Rəhbərlik etmənin məharəti də məhz elə ondan ibarətdir ki, lazımı anda, lazımı məkanda və işçilərin lazımı qrupuna elə idarəetmə təsir vasitələri kompleksi seçilsin ki, ümumi işin maksimum səmərəsi təmin edilmiş olsun.

Rəhbərlik məsuliyyəti vicdanlı adam üçün boynuna götürdüyü ağır bir yüküdür ki, qulluq piramidasında yüksəldikcə bu ağırlıq da artır. Həqiqi rəhbər – boş yerə danışmaz, bacarmadığı işə girişməz, görə bilməyəcəyi iş üçün heç kəsə söz verməz. Ancaq öhdəsindən gələ biləcəyi işləri boynuna götürər. Rəhbər kreslosuna təsadüfən əyləşmiş adamın isə kollektivə, eyni zamanda dolayısı ilə ümumi inkişafımıza vurduğu mənəvi-psixoloji və maddi yaraları sonradan sağaltmaq çox çətin olur. Təsadüfi deyil ki, Yaponiyada, Hollandiyada, Almaniyada,

ABŞ-da və s. sivil ölkələrdə rəhbər vəzifələrə namizədlər seçilərkən onlar sərt sınaqlardan, süzgəclərdən, müxtəlif hazırlıq mərhələlərindən, test imtahanlarından keçirilir.

Praqmatizmin, konservativ islahatların çılğın ideoloqu, Çinin ən nüfuzlu rəhbərlərindən biri olan Den Syaopin ictimai istehsal prosesində hər bir işçiyə qiymət verilərkən, bütün başqa məziyyətləri ilə yanaşı yalnız və yalnız onun peşəkarlıq keyfiyyətlərinin həlledici amil kimi ön plana çəkilməsi zərurətini vurğulayaraq yeri düşəndə deyirdi: “Pişiyin hansı rəngdə – ağ və ya qara olması heç də əhəmiyyətli deyil, başlıcası odur ki, o siçanları ustalıqla tuta bilsin.”

Bütün hallarda təvazökarlıq, sadəlik və təşəbbüskarlıq kollektiv başçısını bir an belə tərk etməməlidir. Ağıllı, lakin təşkilatçılıq nəbzi olmayan “dovşan ürəkli” rəhbərləri nəzərdə tutaraq məşhur fransız filosofu Rene Dekart yazırdı: “...Yaxşı əqlə malik olmaq azdır, əsas məsələ ondan yaxşı istifadə etməkdir.”

İdarəetmənin səmərəli olması həm də, rəhbər vəzifə tutan şəxsin öz fərdi keyfiyyətlərindən asılıdır. Rəhbərin öz müsbət şəxsi keyfiyyətləri (xüsusiyyətləri) ondadır ki, müasirliyi görməyi və tətbiq etməyi, köhnəliyi vaxtında aradan qaldırmağı bacarır, öz intellektual səviyyəsini, biliyini, səriş-təsini artırmaqla bilir.

Rəhbərdə aşağıdakı idarəçilik keyfiyyətlərinin olması vacibdir:

- tabelikdə olanlara təsir etmə qabiliyyəti;
- kommunikativ səriştəlilik;
- liderlik,
- səlahiyyətlərin aşağı idarəetmə səviyyələrindəki rəhbərlərə verilməsi və s.

İşçilərə yüksək təsiretmə qabiliyyətinə malik olmaq üçün intizamlı olmaq və səliqəli geyinmək də zəruridir. Son zamanlar geyimin qiyməti əsas amilə çevrilmişdir. Geyim müəyyən maddi vəziyyətin simvoluna və şəxsi firavanlığın göstəricisinə çevrilmişdir. Rəhbərin etibar qazanmasına və onun işinin nəticələrinə geyim və xarici görünüşün təsir etməsi faktı Qərb menecmentinin təcrübəsində dəfələrlə təsdiq edilmişdir. Rəhbərlərin fəaliyyətlərində nitq qabiliyyətinin təsiri çox böyük olur. Rabitəsiz, mızıltılı, uzun-uzadı danışan adamlar dəqiq, inamlı və aydın danışanlara nisbətən az əhəmiyyətli rəhbər kimi qəbul olunurlar. Yalnız özünə inanan şəxs, fikirlərini sərbəst ifadə edir və başqalarının hüquqlarına hörmət etməklə onları özünü dinləməyə məcbur edir. Nitqi aydın olan rəhbərin işçiləri inandırmaq qabiliyyəti də yüksək olur.

Hər bir insan psixoloqların kommunikativ təcrübə adlandırdığı vərdislərə malikdir. Əgər rəhbər əlaqələndir

dirmənin və ünsiyyətin təşəbbüsçüsü kimi əsas rəhbərlik funksiyalarını yerinə yetirə bilmirsə, deməli, onun peşəkar idarəetmə fəaliyyəti yarasızdır. Müasir şəraitdə, istehsal münasibətlərində humanitar aspektlərin artdığı bir dövrdə rəhbər üçün əlaqələndirmə səriştəsi onun peşəkar idarəediciliyinin başlıca cəhəti kimi dəyərləndirilir.

Qətiyyətli və özünə inamlı olmaq da rəhbərə xas olan müsbət keyfiyyət hesab olunur. Özünə inamlı rəhbərin qərar qəbul etməsi nisbətən asan olur. Çünki, çətin problemlər müəyyən edilərkən və qərar qəbul edilərkən xarizmatik rəhbərin fikrinə üstünlük verilir.

İdarəetmədə ünsiyyət bacarığı həm də stimullaşdırıcı amillərdən biri kimi qəbul edilir. Ünsiyyət bacarığı hər hansı şəraitə uyğunlaşmağa imkan verir. Rəhbər işçilər ünsiyyətin əlaqələndirici tərəfinə lazımi əhəmiyyət vermədikdə çox şey itirirlər. Rəhbər həmişə üzdə olan şəxsdir. Ona görə də o, öz hərəkətlərinə nəzarət etməli, davranış taktikası barədə düşünməli, son nəticəni proqnozlaşdırmalı və işgüzar ünsiyyət etikasına riayət etməlidir. Rəhbər adamları özünə cəlb etmə qabiliyyətinə malik olmalıdır, o, davranışı ilə özünə qarşı xoş münasibətlər, hörmət və etibar qazanmalıdır. Rəhbərin əsas vəzifələrindən biri təşkilatın inkişafını təmin etməkdir.

Əgər bu vəzifə təmin olunarsa, onda istehsal, məhsuldarlıq, səmərəlilik, satış və gəlir götürmək kimi problemlər həll olunur.

Kollektiv başçısı olmaq mürəkkəb və çətin peşədir. Hər kəs onun öhdəsindən layiqincə gələ bilməz. Mübaliğəsiz demək olar ki, bütün istedadlı ziyalılarımız kimi idarəetmə sükanı arxasında duran təmiz əqidəli, bacarıqlı, kamil rəhbərlərimiz də cəmiyyətimizin intellektual potensialını təşkil edir, onu zaman-zaman püxtələşdirir və milli elitamızın formalaşdırılmasında fəal rol oynayır. Rəhbər kadrların seçilməsi və yerləşdirilməsi sahəsində rast gəldiyimiz uyğunsuzluqlara, nöqsanlara və bəzən də eybəcərliklərə baxmayaraq vəzifə sahiblərinin böyük əksəriyyəti milli elitamıza daxil olmaqla xüsusi hörmət və izzətə layiqdir.

Bütün hallarda idarəetmə hər kəsin özündən başlamalıdır. Kollektivi idarə etməzdən öncə rəhbər öz davranış normalarını, iş üslubunu dönə-dönə təhlil edərək mümkün qüsurlardan sığorta olunmalı, ictimai faydalılıq əmsalını yüksəltməli, ətrafında və kollektivdə sağlam, işgüzar mühitin hökm sürməsinə nail olmalıdır.

Yüksək səviyyəli kadrların yetişdirilməsi, yeni ixtisaslar qazanması prosesi konseptual xarakter daşımaqla milli iqtisadiyyatın gələcək mənafeləri baxımından vahid məcraya yönəlməli,

ona elmi metodoloji və təşkilati təminat verilməlidir. Bu məqsədlə ali tədris müəssisələri ilə yanaşı Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının, eləcə də Avropa Birliyinin Beynəlxalq TASİS proqramının geniş imkanlarından da səmərəli istifadə edilməsi arzu edilir.

İdarəetmə prosesində rəhbər-icraçı münasibətlərinin tənzimlənməsinin vacib amilləri

İcra mexanizmi prosesində ən mürəkkəb və “ən ağırlı” məqam xidməti maraqların və fərdi xasiyyətlərin daha çox kəsişdiyi “rəhbər-icraçı” münasibətlərində nəzərə çarpır. Bütün şəraitlərdə nəzakətli olmaq, davranış normalarını pozmamalı və tabeçilikdə olanların mənliliyinə toxunmamaq tələb olunur.

Hansı halda insan işi daha böyük həvəslə yerinə yetirir? Yəqin o halda ki, o özü bu işin gərəkliliyini və faydasını duyur. Əgər icraçının şəxsi marağı nəzərə alınmırsa, tapşırığın keyfiyyətlə tamamlanacağına ümid etmək olmaz. Tapşırıq verildikdən onun mahiyyəti, bütövlükdə kollektivə və şəxssən ona nə dərəcədə əhəmiyyətli, xeyirli olması icraçıya izah olunmalıdır.

Rəhbərə xas olan əsas xüsusiyyətlər. Rəhbər olmaq asandır, yoxsa lider?

Rəhbərlərin karyeralarının inkişafına təsir edən başlıca amillər təhlil edildikdən müəyyən olunub ki, rəhbər-

liyin daha yüksək pilləsinə çatmaqda ilk növbədə aşağıdakı xüsusiyyətlərin həlledici əhəmiyyəti olmuşdur:

– Yüksək status tutmaqda şəxsi istək və arzusunun mövcudluğu. Təbiidir ki, qarşısına yüksək məqsəd qoymayan insan öz üzərində ciddi çalışmır, özünü təkmilləşdirmək, ixtisasını artırmaq və xidməti pillələrlə irəliləmək istiqamətində xüsusi səylər göstərmir;

– İnsanlarla işləmək bacarığı;

– Risk etməyə hazır olmaq və buna görə yeri gəldikdə məsuliyyəti öz üzərinə götürmək qabiliyyəti.

Rəhbərlik işi sahəsində xeyli təcrübə toplamaq və 33-35 yaşınadək müxtəlif idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirmək, həmkarlarına nisbətən daha çox ideyalara yiyələnmək, lazım gəldikdə idarəetmə üsulunu dəyişmək, informasiya texnologiyalarından kifayət qədər bəhrələnmək, ailə dəstəyindən yararlanmaq, xüsusi idarəetmə hazırlığına malik olmaq kimi keyfiyyətlər əhəmiyyət dərəcəsinə görə yuxarıda göstərdiyimiz üç əsas amildən sonrakı yerləri tuturlar.

Müşahidələr göstərir ki, yüksək rütbəli rəhbərin təşəkkül tapması, adətən, nisbətən qısa müddətdə – 6–7 il ərzində 35–37 yaşınadək baş verir. Bu, xüsusilə təcrübənin intensiv olaraq toplanması ilə bağlıdır.

Rəhbərin yaşı

Fəaliyyətinin uğurlu olması ilə rəhbərin yaşı arasında hansısa birbaşa

və birmənalı əlaqə mövcud deyil. Lakin fəaliyyətinin səmərəli icrası üçün sözsüz ki, yaş amili çox vacibdir. Yaş – çox halda təcrübə deməkdir; insanın, o cümlədən, rəhbərin tək-cə təbii yox, həm də sosial səciyyəsidir. Amma rəhbərin yaşı səmərəli idarə etmək üçün nə üstünlük, nə də maneə ola bilməz. Yaşla idarəetmə səmərəsi arasındakı asılılıq hələ də qeyri-müəyyən olaraq qalmaqdadır.

İdarə etməyi idarə edə-edə, təcrübə toplaya-toplaya öyrənilir. İdarə etmək eyni zamanda başqalarını daha məhsuldar işləməyə sövq etmək deməkdir. Amerika Birləşmiş Ştatlarının mərhum prezidenti Duayt Devid Eyzenhauer vaxtilə yazmışdır: “Liderlik – başqalarını sizə lazım olan işi yerinə yetirmək istəyinə məcbur etmək məharətidir.” Bu mürəkkəb sənətin sirlərinin öyrənilməsinə xidməti karyeranın başlanğıc mərhələlərində, yəni 30 yaşa qədərki dövrdə başlamaq lazımdır. Təşkilat rəhbərinin psixoloji keyfiyyəti ilk növbədə, psixoloji proseslərlə və mexanizmlərlə bağlıdır. Çünki o, rəhbər işçi olmasdan qabaq şəxsiyyətdir, insandır, insana xas olan bütün keyfiyyətlər onda da olmalıdır. Əlbəttə, burada yaxşı keyfiyyətlər nəzərdə tutulur.

Liderlik anlayışı

“Lider” sözü əmək kollektivlərində adamlar çoxluğuna, kütlələrə böyük təsir etmək qabiliyyəti, istedadlı

mənasında işlədilir. Liderlik anlayışı rəhbər, liderə sosial təsiretmə baxımından yanaşır. Vəzifə liderliyə səbəb olur, bu formal (rəsmi) liderdir. Lakin qeyri-formal liderlər də olur. Formal və qeyri-formal hakimiyyət hüququ, hakimiyyət əlaqələri, hakimiyyət təsirinə, bir sözlə, hakimiyyət mənbəyinə görə bir-birindən fərqlənilir. Lider əlində olan hakimiyyət imkanlarından işin səmərəli getməsi üçün maksimum istifadə etməlidir. Bununla belə rəhbərlə lider arasında digər fərqli cəhətlər də vardır. Məsələn, rəhbərdə - inzibatçı, liderdə - innovator, rəhbərdə - nəzarətçi, liderdə - etimad hissi və s. üstünlük təşkil edir.

Liderlik – psixoloji (emosional), fizioloji, intellektual, şəxsi işgüzar keyfiyyətlərlə müəyyən edilir.

Rəhbər özünü az əhəmiyyətli işlərdən, xırda detallardan azad etməlidir. Yüksək rütbə tutan rəhbərin öz kollektivinin işlərinə dair geniş baxışı olmalı və o, ilk növbədə taktiki və strateji cəhətdən düzgün qərarlar qəbul etməyə can atmalı, onların icrasını isə tabeçiliyində olan insanlara həvalə etməlidir. Əgər o özü icranın bütün xırdalıqlarına varsa, o zaman az əhəmiyyətli məsələlərin artan təzyiqinə davam gətirə bilməyəcəkdir.

Rəhbər şəxs vaxtdan səmərəli şəkildə istifadə etməlidir. Yaranmış yeni ideyanın icrasını tabeçilikdə olanlara həvalə etmə - rəhbər şəxsin əsas

vəzifələrindən biridir. Bundan başqa təklif edilən ideyalar işçilər tərəfindən araşdırılmalı və öyrənilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov V.M. “Liderlik fəlsəfəsi”. Bakı-2004

2. İmran A. “Menecment”. Bakı – 2007

3. Məmmədov S. və b. “İdarəetmənin əsasları” Bakı– 2009

4. Ataşov B. “İdarəetmə elmi və rəhbər əməyi”. Bakı – 2011

5. Abbasov İ.M., Sadıqov R.F. “Menecment”. Bakı-2013

Как стать современным лидером? анализ социально-психологических качеств лидера

Абстракт

Управление является инструментом различных природных систем, используемых для достижения своей конечной цели на предприятии, сохраняя свою целостность и единицу целостности.

Управление основано на научных требованиях. Управление развивается и улучшается теоретически. Одной из наиболее распространенных проблем в практике управления является стиль управления и управления руководством.

Современные и идеалистические черты всегда являются предметом обсуждения. Организационные возможности, достаточные профессиональные знания и умение работать с людьми является указанием хорошего лидера. Кроме того, существует ряд руководящих принципов, которым должен следовать лидер.

В результате проведенных исследований выяснилось, что идеальные лидеры должны быть способны «нагружать» персонал правильно. Лидер не должен выполнять все задачи сам. Идеальный лидер защищает внимания от нагрузки небольшими деталями. Это снижает рабочую нагрузку и как следствие, повышает качество работы.

Идеи, представленные работникам, должны предоставляться им с определенными навыками. Передача функций повышает гибкость управления и облегчает решение проблем.

*How should be a contemporary head?
Analysis of social-psychological qualities to the head*

Abstract

Management is a tool of various natural systems used to achieve its ultimate goal in an enterprise, while maintaining its integrity and unity of integrity.

Management is based on scientific requirements. Management develops and improves theoretically. One of the most common problems in management practice is management style and management leadership.

Modern and idealistic traits are always the subject of discussion. Organizational capabilities, sufficient professional knowledge and ability to work with people is an indication of a good leader. In addition, there are a number of guidelines that a leader must follow.

As a result of the research, it turned out that ideal leaders should be able to “load” the staff correctly. The leader does not have to perform all the tasks himself. The ideal leader protects attention from the load in small details. This reduces the workload and, as a result, improves the quality of work.

Ideas submitted to employees should be given them with certain skills. Transfer of functions increases management flexibility and facilitates problem solving.

UŞAQLARDA VƏ YENİYETMƏLƏRDƏ POSTTRAVMATİK STRESS POZUNTUSU

Aygül Bəşirova

Xəzər Universiteti

E-mail: aygulbashirova@yahoo.fr

Açar sözlər: *posttravmatik stress pozuntusu, simptom, uşaq, yeniyetmə*

Ключевые слова: *посттравматическое стрессовое расстройство, симптом, ребенок, подросток*

Key words: *post-traumatic stress disorder, symptom, child, adolescent*

Yaşadığımız müasir şərait çox dinamikdir, bu baxımdan həyat tərzinin sürətlənməsi emosional gərginlik yaradır, müxtəlif demoqrafik problemlər, urbanizasiyanın genişlənməsi, müharibə ocaqlarının artması adaptasiya prosesinə ciddi ziyan vurur, mühitlə münafişələri kəskinləşdirir. Bəzən insan elə bir psixoloji duruma düşür ki, fiziki formada məhv olmur, lakin sanki ölsə ondan yaxşıdır, alman psixiatri Emil Krepelin təbirincə desək, diri gözlü meyidi xatırladır.

Stress problemi bütün dövrlər üçün aktualdır. Hazırda stress faktoru qloballaşan dünyanın ən qlobal probleminə çevrilmişdir.

Azərbaycan respublikasında posttravmatik stress probleminin araşdırılması aktualıq kəsb etməkdədir. Ərazilərimizin 20%-dən çoxunun erməni işğalı altında olması, 1 milyon qaçqınlıq şəraitində yaşayan insanların

mövcudluğu stressin posttravmatik xarakter kəsb etməsinə səbəb olmuşdur.

İlk dəfə posttravmatik stress pozuntusu (PTSP) 1980-ci ildə, DSM-III-də

Amerika Psixiatriya Assosiasiyası tərəfindən tanınmışdır. Posttravmatik stress pozuntusu (PTSP) üçün tipik bir triad təsvir edilmişdir: obsessiv fikirlər, emosional stupor və qaçınma, həmçinin, fizioloji hiper-oyanıqlıq.

Posttravmatik stress pozuntusu, bir və ya dəfələrlə təkrarlanan həyəcanverici, təhlükəli, faciəli və ya fəlakət xarakterli stressli bir hadisəyə reaksiyanın yaratdığı bir psixoloji kompleks prosesdir.

Xüsusilə, uşaqlarda posttravmatik stress pozuntusu zamanı bu müddət çətin yaşanılır, çünki onların şəxsiyyət formalaşması hələ başa çatmamışdır və belə bir pozuntunun qarşısını ala bilən psixoloji müdafiə mexanizmləri

kifayət qədər inkişaf etməmişdir. Pozuntulu fərdin birdən-birə, qəfil görünən ağrılı xatirələrində, yaşanılmış stresslərdə, flaşbaxlarda (flashback) (ümumi mənada meydana gəlmiş olayların keçmişinə baxmaq anlamında), təkrarlanan qorxu və həyəcan hissi, həmçinin, təhlükəsizlik və çarəsizlik hissi ilə ifadə edilir. Uşaqlarda və böyüklərdə eyni travmalar fərqli reaksiyalarda özünü biruzə verə və müxtəlif nəticələrə səbəb ola bilər. Bura şəxsiyyət fərqləri, temperament və ya spesifik xəstəliklərə qarşı genetik həssaslığı göstərmək olar. Həmçinin şəxsiyyətin bəzi koqnitiv xüsusiyyətləri, məsələn, problemləri həll etmək bacarıqları da rol oynaya bilər. Uşaqlar və yeniyetmələr böyüklərə nisbətən psixoloji travmalara daha həssasdırlar, ona görə PTSP-in inkişaf riski onlarda əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir. Bura posttravmatik sindroma səbəb olan bütün ekstremal vəziyyətlərə aiddir (mühəribələr, fəlakətlər, qaçırılma, fiziki və cinsi zorakılıq və s.). Bundan başqa, uşaqlar və yeniyetmələrdəki posttravmatik stress pozuntularının inkişaf səbəbləri siyahısına valideynlərdən birinin ağır xəstəliyi, valideynlərdən birinin ölümü, internat məktəbinə yerləşdirmə və s. kimi göstərilmiş ekstremal vəziyyətləri əlavə edə bilərik. Psixoloji cəhətdən sağlam olan şəxslər belə dəhşətli, fəlakət stressorlarla üzləşdikdə onlarda nəzərə çarpacaq

PTSP-yə uyğun olan simptomlar yaranır.

Simptomlar 2 gün davam edərsə kəskin stress reaksiyası, 1 ay davam edərsə, kəskin stress pozuntusu, 1-3 ay arası kəskin PTSP, 3 aydan çox davam edərsə, xroniki PTSP diaqnozu qoyula bilər. 2 ildən çox stress nəticəsində xroniki şəxsiyyət dəyişikliyinə gətirib çıxarır. (3. səh. 19)

Ümumi simptomlara gəldikdə bura xronik ağrı, baş ağrısı, qeyri-müəyyən somatik şikayətlər, intoksikasiya, təşviş və ya depressiya, qıcıqlılıq, çəkinmə, hiddət, yüksək riskli davranış, hədələyici və aqressiv davranışları göstərmək olar.

PTSP-nun simptomları aşağıdakılardan ibarətdir:

Təkraryaşama:

- intruziv xatırlamalar
- təsəvvürlər və qavramalar
- “flashback”lər
- kabuslu yuxugörmələr
- artmış emosiyalar və fiziki reaksiyalar

Çəkinmə/emosional donma:

- çəkinmə simptomları
- maraqların itməsi
- təcrid olunma

Yüksək oyanıqlıq:

- yuxuya getmənin pozulması
- qıcıqlılıq, emosional partlayış
- konsentrasiya çətinlikləri
- yüksək oyanıqlıq simptomları
- artmış qorxu reaksiyası

DSM-5 diaqnostika meyarları - DSM-5, PTSP üçün diaqnostika meyarlarının iki xətt üzrə əhatə edir: biri altı yaşdan yuxarı uşaqlara (və yetkinlərə), digəri isə altı yaşdan aşağı olan uşaqlara aiddir. PTSP simptomları uşaqlarda, xüsusən də kiçik uşaqlarla müqayisədə fərqlənir. (2. səh. 271)

Digər tipik əlamətləri yaş qrupuna görə bölsək, məktəbəqədər uşaqlarda aqressivlik, qəzəb, təkrarlanan oyunlar, yemək pozuntusu, ayrılma narahatlığı pozuntusu və s.-i fərqləndirə bilərik. Məktəb dövrü qıcıqlanma, müxalifət pozisiyasında olma, neqativizm, qiymət göstəricilərinin aşağı olması, yuxu problemləri, somatik şikayətlər, impulsivlik, hər şeyi ağ və qara tonlarda görmək, narkotik maddələrdən və alkoqoldan istifadə, yetkinlərə bənzər digər təzahürlər özünü göstərir. (4. səh. 55)

PTSP-nun müalicəsi və reabilitasiyasına gəldikdə, aşağıdakı terapiyalardan istifadə olunur:

- Göz hərəkətləri ilə desensitizasiya və reprosesinq. (EMDR- Eye Movement Desensitization and Reprocessing)
- Geşalt terapiyası.
- Koqnitiv davranış terapiyası.
- Simvol-drama (təsvirin katalitik təcrübəsi metodu)
- Hipnoz/Hipnoterapiya
- Ailə psixoterapiyası
- Neyro-lingvistik proqramlaşdırma. (1. səh. 980)

Posttravmatik sindrom uzunmüddətli müalicə tələb edir və müalicə müddəti əsasən, prosesin mərhələlərindən asılıdır. Ailə və sosial funksionallığın yaxşılaşdırılmasına xəstəliyin xronikləşməsinə gözləmədən, müalicənin erkən etaplarından başlanılmalıdır. PTSP zamanı pasient və ailəsinin sosial dəstəyin maksimum tətbiqi ilə eyni zamanda yeni dayaq mexanizmlərinin yaradılması və şəxsin optimal təhsil göstəricilərini saxlamaq üçün müvafiq təhsil dəstəyinin təmin edilməsindən ibarətdir .

Beləliklə, xəstə PTSP-nun kəskin mərhələsində müalicə və reabilitasiya müddəti 6-12 ay, xronik mərhələdə isə müddət 12-24 ay, PTSP gecikmiş halda 24 aydan çox ola bilər.(6. səh. 67)

Əgər posttravmatik sindrom nəticəsində, pasientin xarakter xüsusiyyətlərində patoloji dəyişikliklər baş vermişsə, ömürlük psixoterapevtik bir dəstək tələb oluna bilər.

Müşahidələr göstərir ki, posttravmatik stress yaşayan insanlar bir çox zamanlarda suicidal əhvalda olur, posttravmatik stress yaşayan insanlar arasında intihar və özünəqəsd halları tez-tez baş verir.

Bir çox hallarda posttravmatik stress mürəkkəb psixofizioloji böhran kimi meydana çıxır.

Məqalənin aktuallığı. Son illərdə klinik psixologiyada posttravmatik

stress pozuntusunun tədqiqinə (PTSP) marağ xeyli artmışdır. Əsrimizdə stresslərin çoxluğunu nəzərə alsaq, məqaləni aktual hesab etmək olar.

Məqalənin elmi yeniliyi. Elmi yenilik ondan ibarətdir ki, məqalədə posttravmatik stress pozuntusunun yaranma səbəbləri ilə yanaşı, onun təsnifatı verilir, xəstəliyin mərhələləri və müalicə üsulları göstərilir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar, eləcə də praktik psixoloqlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Synopsis of Psychiatry: Behavioral Sciences/Clinical Psychiatry 11th Edition by Benjamin J. Sadock and Virginia A. Sadock.

2. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fifth Edition (DSM-5), American Psychiatric Association.

3. L'état de stress post-traumatique chez l'enfant : questions autour de la description diagnostique par Anne-Cécile Dewulf et Nady Van Broeck et Pierre Philippot 2006 /1 (Numéro 481)

4. Vila (Gilbert), Porche (Luc-Michel), MOURENSIMÉONI (Marie-Christine). – L'enfant victime d'agression. État de stress post-traumatique chez l'enfant et l'adolescent, Paris, Masson, 1999.

5. Осухова Н.Г. Психологическая помощь в трудных и экстремальных ситуациях. – М.: Издательский центр «Академия».

6. Ромек В.Г., Конторович В.А., Крукович Е.И. Психологическая помощь в кризисных ситуациях.

Посттравматическое стрессовое расстройство у детей и подростков

Абстракт

В статье представлена информация о посттравматическом стрессовом расстройстве у детей и подростков. Изложены современные представления о ПТСР, механизмах его развития, клинических, социальных проявлениях у детей и подростков. Приведены диагностические критерии ПТСР. Особое внимание уделено рассмотрению роли психологических расстройств и соматических болезней в формировании социальной декомпенсации. Обсуждаются методы психологической коррекции.

Posttraumatic stress disorder in children and adolescents

Abstract

The article provides information on posttraumatic stress disorder in children and adolescents. Modern views on PTSD, mechanisms of development, clinical, and social manifestations in children and adolescents. The diagnostic criteria for PTSD. Special attention is given to considering the role of psychological disorders and somatic diseases in the formation of social decompensation. Discusses methods of psychological correction.

YENİYETMƏLƏRİN SOSIALLAŞMASINDA ÖZÜNÜ İDENTİFİKASIYA PROBLEMİNƏ DAİR

Arzu Bağırzadə

GDU-nun Psixologiya kafedrasının
dissertantı

Açar sözlər: *yeniyetmə, sosiallaşma, özünüdərkətmə, özünüidentifikasiya, etnik identifikasiya, cinsi identifikasiya, sosia-mədəni amil, demografik amil.*

Ключевые слова: *подросток, социализация, самопознание, самоидентификация, этническая идентификация, половая идентификация, социально-культурный фактор, демографический фактор.*

Key words: *teenager, socialization, self-identification, ethnic identification, sexual identification, socio-cultural factor, demographic factor.*

Hazırda təhsil sisteminin qarşısında əsas vəzifə olaraq şagirdlərdə özünütənzimləmə, özününişəkləmə, özünümüəyyənləşdirmə və özünüreallaşdırma qabiliyyətləri olan şəxsiyyətin formalaşdırılması qoyulur. Bu proses sosiallaşma yolu ilə baş verir. Sosiallaşma prosesində, hər şeydən əvvəl, insanın özündə fərd olaraq daşdığı etnik stereotiplərin, vərdişlərin dəyişən və yeniləşən şəraitə uyğunlaşdırılması, davranışın bu şərtlərlə tənzimlənməsi lazım gəlir. Əgər söhbət təhsil prosesindən gedirsə, o zaman sosiallaşma, həm də pedaqoji prosesdə qurulan təlim fəaliyyətində çevikliyin, adaptasiyanın, rəqabətqabiliyyətin əsasında durmuş olur.

Yeniyetmələrin sosiallaşması probleminə bir sıra tədqiqatçılar müxtəlif

aspektlərdən yanaşmışlar. Bu sahədə tədqiqatlar aparmış mütəxəssislər (M.Mid, E.Erikson, A.Adler, L.S.Vıqotski, Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə, B.H.Əliyev, H.Ə.Əlizadə, R.V. Cabbarov və b.) problemi sosiomədəni təsirlər, fərdiyyət və şəxsiyyətin inkişafı ilə əlaqələndirirlər.

Yeniyetmələrin sosiallaşması özünəməxsus psixoloji problemlərlə müşayiət olunan mürəkkəb və ziddiyyətli fenomendir. Belə ki, məhz yeniyetməlik yaş dövründə şəxsiyyətin fiziki və psixi keyfiyyətlərinin vəhdətdə dərk edilməsi, eləcə də onların müəyyənləşdirililərək qiymətləndirilməsi baş verir. Bununla yanaşı, özünüdərkətmənin digər elementlərinin nisbi sabitliyi – özünütərbiyə, özünütənzim, özünüqavrama, sosiallaşma

və s. yeniyetməlik dövründə formalaşır.

Ə.Ə.Əlizadə sosiallaşma ilə əlaqədar olaraq yeniyetmələrin xüsusiyyətlərini özünün bənzərsiz və təkrar olunmaz “Mən”ini kəşf edib həyatının hər bir məqamında onu bütün aydınlığı ilə göstərməsi ilə səciyyələndirir. O, öz “Mən”ini sosial mühitdən ayırmağa, başqalarına oxşamağa başlayır. Bu əsasda da fərdiyyət kimi inkişaf edir, şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə özünəməxsus mövqe tutur, insanlara seçici münasibət bəsləyir. İctimai mühit və ailə tərbiyəsi arasında birbaşa əlaqə və asılılığın olduğunu göstərir. Ailə münasibətlərinin xüsusiyyətləri, valideynlərin şəxsiyyəti (şəxsi keyfiyyətləri), tərbiyə üslubu, uşaqlara münasibəti, onların əqli inkişafında iştirakı, inkişafetdirici oyunlar, ətraf mühitin rəngarəngliyi, uşaqların nəyisə yoxlamaq, sökmək, sındırmaq imkanının olması və sairənin əhəmiyyəti şübhəsiz ki, böyükdür (1, s. 7).

Digər bir əsas məqam yeniyetməlik dövrünün ontogenezin ən senzitiv mərhələsi olmasıdır. H.T.Cəfəri-Qəmbəri məktəbdə natamam ailələrdən olan şagirdlərlə işin sistemini tədqiq edərək bu qənaətə gəlmişdir ki, yeniyetmələr dünya haqqındakı təsəvvürlərini ən gözəl ideallar, ən yaxşı nümunələr əsasında quraraq onun dəyişdirilməsinə, zəiflədilməsinə, ləkələnməsinə qarşı ciddi müqavimət

göstərirlər. Ona görə də cəmiyyətdə, ailədə, həmyaşıdlar arasında baş verən hadisələrlə həssaslıqla yanaşaraq özlərinin əxlaqi konstruktlarına uyğun şəkildə təhlil edirlər. Hər hansı uyğunsuzluq, mənəvi və əxlaqi məsələlərdəki boşluqlar onları həyəcanlandırır. Bu səbəbdəndir ki, yeniyetmələrə demoqrafik amillərin neqativ təsirləri daha güclü, ağırlı olur (2).

M.Ə.Həmzəyev belə həssaslıqlarına görədir ki, onları neqativ təsirlərdən qorumaq üçün yeniyetmə şəxsiyyətin formalaşmasında əlverişli sosial mühitin, o cümlədən tərbiyə edənin rolunu xüsusi qeyd edir. “Tərbiyəçi uşağın inkişafının sosial şəraitini öyrənmək üçün, ilk növbədə onun həmin şəraitə münasibətinin xarakterini aşkara çıxarmalı və təhlil etməlidir. Bu ona görə zəruridir ki, həyat şəraiti şagird şəxsiyyətinin formalaşmasını bilavasitə, avtomatik olaraq birbaşa təyin etmir, o, uşağın həmin şəraitdə hansı qarşılıqlı münasibətdə, qarşılıqlı təsir prosesində olmasından asılıdır (3, s. 60). R.İ.Əliyev tərəfindən müəyyən edilib ki, evdə səs-küyün olması, qayda-qanunun gözlənilməməsi uşaqların inkişafına mənfi təsir göstərir (4, s.80).

Mədəniyyətlərdə təşəkkül tapmış sosiallaşma normaları insanda təcridən özü haqqında davamlı təsəvvür formalaşdırır. Bu, psixologiyada şəxsiyyətin özünüdərkətmə, özünüməy-

yənləşdirmə, özünüidentifikasiya, özünüqiymətləndirmə kimi komponentlərini inkişafı ilə bağlı olur. Bu dövrdə “Mən kiməm?” sualını hər kəs özünə verir. Hər kəs özünü valideynləri, yaşdıları, yaxınları ilə müqayisə edir, uyğunlaşdırır, eyniləşdirir, öz imkanlarını müəyyənləşdirir, müqayisəli qaydada qiymətləndirir, nəhayət, özünün sosial mühitin üzvü, hissəsi kimi qəbul edərək dəyərləndirir. Bu zəmində özünüidentifikasiyanın köməyi ilə sosiallaşma gedir.

Aydın məsələdir ki, həyatda müxtəlif demoqrafik çətinliklərlə (valideynlərdən birinin, yaxud hər ikisinin ölümü, boşanma, valideynlərdən ayrı yaşamaq, qaçqınlıq, köçkünlük, evsizlik, valideynlərin işsizliyi, kasıblıq, kirayədə yaşamaq, yaşayış yerinin dəyişməsi, xəstəlik, şikəstlik və s.) üzləşən yüzlərlə yeniyetmələr vardır. Belə yeniyetmələrin bir çox mənəvi, sosial, psixoloji problemləri olur. Bu demoqrafik amillərin neqativ təsirləri yeniyetmələrin özünüqiymətləndirməsini aşağı salır, onlar özlərini tam dolğunluğu ilə müəyyənləşdirə bilmir, özünü eyniləşdirəcək yaxşı ideallar tapmırlar. Nəticədə yeniyetmələrin sosiallaşmasının bir çox komponentlərində parçalanma, ləngimə, yayınma kimi hallar baş verir. Biz burada həmin komponentlərdən biri – özünüidentifikasiya üzərində bir qədər geniş dayanacağıq, çünki özünüidentifikasiya

yeniyetməlik yaşında mənlilik şüurunun, mən-obrazının və idealının formalaşmasının əsas komponentinə çevrilir.

Psixologiyaya identifikasiya anlayışını Ziqmund Freyd gətirib. O, ilk dəfə qruplararası münasibətlərin, xüsusilə fərdin qrupla eyniləşdirilməsi sosial identifikasiya ilə bağlı problemi psixi cəhətdən təhlil edərək bu amili öz qrupuna məhəbbət və digərlərinə aqressiyanın bir-birinə qarşı qoyulması ilə bağlayırdı. Z.Freyd belə hesab edirdi ki, identifikasiya mexanizmi fərdin sosial qrupla qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir. O, hesab edir ki, identifikasiya qrupu yaradan faktordu və insana öz “Mən”indən kənara çıxmağa kömək edərək başqasının emosional yaşantısını hiss etməyi öyrədir. Z.Freyd görə, uşaq şəxsiyyətinin formalaşması zamanı identifikasiyanın funksiyaları, şəxsiyyətin psixi strukturunun qurulması, onun davranışının tənzimi və obyektiv münasibətlərin modifikasiyası hesab olunur. Burada identifikasiya şəxsiyyətin ontogenezdə inkişaf mexanizmi kimi çıxış edir. O, identifikasiyaya yalnız uşaqla valideynlərin şüursuz emosional əlaqəsi kimi deyil, fərdin sosial qrupla qarşılıqlı təsir mexanizmi hesab edir (5, s. 206).

Z.Freyd identifikasiyanın bir neçə tipini müəyyən etmişdir. Körpələrdə ana ilə uşağın emosional əlaqəsinin şüursuz forması hesab olunan ilkin

identifikasiya formalaşır. İkincili identifikasiyada isə qadağalar mühüm rol oynayır. Onun vasitəsilə uşaq onda qorxu hissini yaranmasına səbəb olan avtoritetin yaratdığı narahatçılığı aradan qaldırmaq istəyir. Onun davranışının bəzi aspektlərini öz fəaliyyətinə daxil edir. Bu identifikasiya fenomeni Edip kompleksi adlanır. Bu zaman oğlan uşağı atasının yerini tutmaq istəyir, cəzalanmaqdan qorxaraq onun davranışının bəzi xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Z.Freydlə yanaşı bir çox digər psixoloqlar da identifikasiya ilə bağlı tədqiqatlar aparmışlar. Jan Piaje etnik identifikasiyanın 3 mərhələsini irəli sürür (www.e-reading.club/chapter):

6-7 yaşda uşaq öz etnik mənsubiyyəti haqqında fraqment və qeyri-sistemik biliklər mənimsəyir. Bu yaşda ailə və sosial əhatə onun üçün daha əhəmiyyətli sayılır, onun ailə barəsində müəyyən bilikləri olduğu halda, öz ölkəsi və etnik qrupu barədə təsəvvürü olmur.

8-9 yaşda uşaq artıq özünü aydın surətdə etnik qrupla identifikasiya edir. İdentifikasiyanın əsaslarını valideynlərin milliyyəti, yaşayış yeri, ana dili barədə məlumatları mənimsəyir. Onda milli hisslər yaranır.

Kiçik yeniyetməlik dövründə, 10-11 yaşında etnik identiklik tam həcmə formalaşır, yəni uşaq öz etnosunu müəyyən əlamətlərə görə başqa etnoslardan fərqləndirir.

J.Piajenin real etnik identifikasiyasının kiçik yeniyetməlik dövründə formalaşması fikri ilə demək olar ki, bütün psixoloqlar razılaşırlar. Bu dövrdə özünü refleksiya fərdin öz daxili psixi vəziyyətini dərk etməsidir. İnsan yalnız özünü dərk etməklə kifayətlənmir, həm də digər insanların şüurunda necə əks olunduğunu dərk etməyə çalışır. Etnik identifikasiya öz inkişafının növbəti mərhələlərində insanın öz qrupu və digər qruplar barədə bilikləri birləşdirən etnik məlumatlılıq kimi formalaşır. Etnik məlumatlılıq təcrübə, yəni informasiya və koqnitiv qabiliyyətlərin inkişafı ilə artır. İlk dövrlər o göz qabağında olan göstəricilərə - dərinin rəngi, xarici görkəm, maddi mədəniyyət elementlərinə, ənənəyə əsaslanır. Zaman keçdikcə uşağın etnik əlamətləri qavramaq təsvir və izah etmək qabiliyyəti artır. Bu kompleksə - əcdadların ümumilik, din kimi yeni elementlər daxil edir. Yalnız kiçik məktəbli yaş dövründə etnik biliklərin həcmnin artması müşahidə olunub. Yeniyetmələr isə ayrı-ayrı xalqların mədəniyyətində, tarixində dövlətlərin siyasi quruluşundakı fərqləri daha dəqiq ayırd etmişlər. Etnik identikliyin koqnitiv komponenti uşağın etnik xüsusiyyətləri barədə informasiyaları struktur halında birləşdirmək qabiliyyəti ilə bağlıdır.

M.Mid yeniyetmənin soisallaşmasında, ilk növbədə mədəni amillərin

təsirini əsas götürür. Etnik identiklik, ilk növbədə insanın özünün koqnitiv və emosional cəhətdən hər hansı konkret etnosun üzvü kimi dərk etməsi nəticəsində baş verir. Yəni şəxs özünü həmin etnosla eyniləşdirərək başqa etnosdan ayırır, bir etnosla eyniyyətini, digərindən ayrılığını hissi sürətdə yaşayır. Uşaqlarda və yeniyetmələrdə etnik identifikasiyanın inkişaf mərhələlərinin ardıcılığı bütün xalqlar və situasiyalar üçün universal sayılmışdır. Sosial kontekstdən asılı olaraq onlar sürətlənə, yaxud yavaşlaya bilər. Yeniyetmələrin öz etnik mənsubiyyətini dərk etməsinə onların polietnik, yaxud monoetnik mühitdə yaşaması faktı təsir edir. M.Mid bildirir ki, xalqın mədəni ənənələri, ailə münasibətləri, dəyərlər və s. məsələlər uşaqların yetişkənliyinə, özünüqiyətləndirməsinə, şəxsiyyətin formalaşmasına təsir göstərir. O müxtəlif xalqların mədəniyyətini öyrənərək göstərmişdir ki, hər bir xalqın mədəni dəyərləri, adət-ənənələri nəsildən-nəslə keçir. Bu mənada M.Mid 3 tip mədəniyyəti xüsusi qeyd edir (1. Postfiqurativ mədəniyyət). Bu mədəniyyətin əsas daşıyıcısı olan uşaqlar yaşlılardan öyrənir (6, s. 83).

E.Erikson identikliyin üç səviyyəsini irəli sürür (7, s. 78).

Birinci – fərdi səviyyə: burada identikliyə insanın öz fərdi xüsusiyyətlərini dərk etməsi kimi baxılır.

İkinci – şəxsi səviyyə: burada identikliyə insanın öz təkrarolunmazlığını dərk etməsi kimi baxılır.

Üçüncü - bu səviyyədə identikliyə insanın qrup standartları ilə daxil olmağa çalışmasını əks etdirən şəxsi konstrukt kimi baxılır.

Identikliyin əsasında insanın aid olduğu qrupla identifikasiyası dayanır. Bu mənada identiklik identifikasiyanı həyata keçirməyə imkan verən mənə, təsəvvür, dəyərlər, simvollar məcmusudur. Başqa sözlə, etnik identiklik insanın etnik qrupla identifikasiyası ilə bağlı olaraq, onun mənsubiyyəti hesab oluna bilər. Qrupa öz tamlığı və digərlərindən fərqliliyi saxlamağa imkan verən etniklikdir. Bu mənada sosiallaşmaya etnikliyin mənimsənilməsi kimi baxıla bilər.

E.Erikson hesab edir ki, yeniyetmələrin fiziki keyfiyyətləri onlarda eqo identikliyin və “mən”in formalaşması, təşəkkülü üçün əhəmiyyətli faktordur. E.Eriksona görə, yeniyetmələrin özünüdərk etməsinin əsasını identifikasiya prinsipi təşkil edir. Yəni yeniyetmələr özlərini dərk edərkən bilavasitə özlərini başqaları ilə eyniləşdirirlər. Müəllifin gəldiyi qənaətə görə yeniyetmələrdə özünüdərk etmənin təşəkkülü və formalaşmasında bioloji, sosial və psixoloji amillər qarşılıqlı əlaqədə çıxış edir. Bədənin quruluşu, zahiri görkəmi yeniyetmənin özünüqavramasında ciddi əhəmiyyət kəsb edən amillər kimi qəbul edilə bilər.

P.Harris sosiallaşma prosesində digər mühüm sosial qrup olan yeniyetmələr qrupunun müəyyən qədər valideynləri əvəz etdiyini və referent qrup mahiyyəti daşdığını bildirir. Sosiallaşma mərkəzinin ailədən yeniyetmələr qrupuna keçməsi valideyilərlə emosional əlaqəni zəiflətsə də, yeniyetmənin bir çox digər şəxslərlə qarşılıqlı münasibətə girməsi üçün şərait yaradır. Bu münasibətlər bütünlükdə şəxsiyyətə az təsir göstərir, lakin davranışı formalaşdırır. Yeniyetmələrin əksəriyyəti üçün valideynlər oriyentasiya və identifikasiya mərkəzi kimi ikinci plana keçsə də, bu həyatın bütün sahələrinə aid olmur. Ailənin təsirinin azalmasına baxmayaraq, ailə yeniyetmə üçün əvvəlki kimi mühüm qrup olaraq qalır (9, s. 180)

Bir sıra müəlliflərin fikrincə (Mid, Erikson, Fromm) “Mən-obraz”a aid olan ayrı-ayrı rol stereiotiplərinin öyrənilməsində, üzə çıxarılmasında qızlara və oğlanlara münasibətdə fərqli yanaşma vacibdir. Məsələn, valideynlərin öz uşaqlarına yüksək qayğısı qızların “Mən-obrazına” və özünüdərk etməsinə ciddi təsir göstərir. Analoji olaraq başqalarının (Sirs, Makobbi, Massen) tədqiqatlarına görə, oğlanlar atalarında hər hansı qayğıya, nəvazişə, ehtiyac duyurlar. Atalıq nəvazişinin olmadığı və çatışmadığı (natamam) ailələrdə oğlan uşaqlarında özünəinamsızlıq, aşağı özünüqiymətləndirmə

kimi qeyri-adekvat hallara rast gəlinir. Bununla yanaşı, həmin tədqiqatlarda yeniyetmə oğlan və qızlarda şəxsiyyətin motivasiya sahəsi, şəxsiyyətlər-arası ustanovka və özünüdərk etmənin formalaşmasında ciddi fərqlər müəyyən edilmişlər.

İ.S. Kona görə, kiçik yeniyetməlik yaşında “Mən” obrazı öz tamlığını itirir, fərd öz “Mən”inin ziddiyyətlərini, nizamlığın xüsusilə kəskin hiss edir ki, bunu da iddialarının qeyri müəyyənliyi şərtləndirir”. Yeniyetmələrin xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar öz yaşdılarının tənqidindən hər vasitə ilə qaçmağa cəhd göstərir və qrup tərəfindən rədd edilmək qorxusuna məruz qalırlar. Yeniyetmələr qrupun rəyi ilə onların rəyi arasında münaqişə yarananda daha dərin həyacan keçirirlər. Yəni, yeniyetmələr qrupunun təsirinə olduqca meyillidirlər və yaşdılarını tərəfindən qəbul olunmaq üçün, hətta onlarda əvvəllər bərqərar olmuş əqidədən imtina edə bilirlər. Yeniyetmələrin özünüdərk və özünüqiymətləndirmə prosesinə həsr olunmuş tədqiqatlarda göstərilir ki, yoldaşların mühakiməsi və qiyməti onlar üçün olduqca böyük, hətta müəllim və valideynlərin qiymətindən daha çox əhəmiyyət kəsb edir (10, s.76).

Yeniyetməlik dövründə elə kəskin bioloji dəyişikliklər baş verir ki, onlar inkişafın digər aspektlərinə də ciddi təsir göstərir. Yeniyetmələrin orqaniz-

mində sürətlə baş verən dəyişikliklər onların öz xarici görünüşlərinə diqqətini ciddi surətdə artırır. Dəyişilməkdə olan vücudlarına adaptasiya olunmaq, fiziki “Mən” obrazını yaratmaq məcburiyyətində qalan yeniyetmələr özlərini başqaları ilə, ideal saydıqları şəxslərlə müqayisə edir, fərqli cəhətlər onlarda inamsızlıq və təlaş doğurur.

Yeniyetmələrin psixoseksual inkişafının mühüm qanunauyğunluqlarından biri bilavasitə cinsi identifikasiya ilə bağlıdır. Freydizimdən, neofreydizimdən və psixoloji antropologiyadan fərqli olaraq sovet psixologiyasında cinsi identifikasiya dedikdə iki cəhətə xüsusi diqqət yetirilirdi.

1. Öz “mən” ini edilmiş “nümunə” və ya “etalon”la eyniləşdirmək. Bu prosesin özü bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə bağlı olan proseslərlə xarakterizə olunur: 1) uşaq inanır ki, o da başqa qadın və ya kişilər kimi oxşar əlamətlərə malikdir; 2) o, həmin “nümunəyə” xas olan hisslər keçirməyə başlayır; 3) onun keyfiyyətlərinə yiyələnməyə və 4) özünü onun kimi aparmağa çalışır.

2. Fərdin müvafiq cinsə mənsub olmasının başqa adamlar tərəfindən qəbul edilməsi zərurəti. Əgər fərdin cinsi mənsubiyyəti başqaları tərəfindən qəbul edilmirsə, bu cinsi identifikasiyanı çətinləşdirir və ya onu, hətta mümkünsüz edir. İstər cinsi rol, istərsə

də müvafiq psixi keyfiyyətlər başqa adamlarla ünsiyyət prosesində formalaşır.

Normada cinsi identifikasiya təbii surətdə, öz-özünə bəlli olan hadisə kimi cərəyan edir və şüurun fəallığını tələb etmir. Müəyyən patoloji hallarda isə onun formalaşmasında spesifik cəhətlər meydana çıxır ki, onlar da cinsi identifikasiyanın qanunauyğunluqlarını təhlil etmək üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan A.İ. Belkinin tədqiqatları diqqəti xüsusilə cəlb edir. Həmin tədqiqatda cərrahiyyə yolu ilə cinsi dəyişdirilmiş 28 xəstənin anamnezi təhlil olunur. Onlardan ən kiçiyinin 16, böyüyünün isə 32 yaşı var idi. 12 nəfərin cinsi qadından kişi cinsinə, 18 nəfərin isə əksinə, kişi cinsindən qadın cinsinə dəyişdirilmişdir (11, s.13-14).

Beləliklə, müasir şəraitdə şəxsiyyətin sosiallaşması onun fəallığının bir hissəsi kimi qəbul edilir. Şəxsiyyətin sosial quruluşlarının inkişafının fəal dövrü isə yeniyetməliyə təsadüf edir. Sosial maraqların yarandığı ən intensiv dövr də yeniyetməlikdir. Çünki, bu dövrdə insan öz “Mən”inin daxili və xarici imkanlarını, qabiliyyətlərini, bacarıqlarını müxtəlif sahələrdə sınaqdan keçirir. Nəyə qadir olduğunu, nəyi bildiyini və bilmədiyini, daha nələri əldə etməli olduğunu müəyyənləşdirir. Beləliklə, şəxsiyyətdə gedən böhran onların fəallığının

yaranması üçün əsas stimül olur. Nəticədə yeniyetmələrin şəxsiyyətində ciddi kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələri baş verir. Belə bir mərhələdə ailədə və cəmiyyətdə yeniyetmələrin sosiallaşmasının formalaşmasını izləmək, bu inkişafa təsir göstərən ailə ənənələrini sosial mühit təsirlərini müəyyənləşdirmək tələb olunur. Halbuki ailədə və cəmiyyətdə baş verən bir sıra demografik proseslərin neqativ təsirləri yeniyetmələrin sosiallaşmasının ləngidir, maneələr yaradır. Nəticədə şəxsiyyətin bir sıra sahələrində, quruluşlarında problemlər baş qaldırır.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycan etnopsixologiyasına giriş. Bakı: Renessans, 2003. 258 s.
2. Cəfəri-Qəmbəri H.T. Məktəbdə natamam ailələrdən olan şagirdlərlə işin sistemi // Ped. üzrə fəl dok. dissertasiya. Bakı: 2008, 134 s.
3. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiya. Bakı, "TS", 2000, 171 s.
4. Əliyev R.İ. Etnopsixologiya: Qloballaşma və millilik. Bakı, "Nurlan", 2007, 180 s.
5. Фрейд А. Лекции по детскому психоанализу. М.: Апрель-пресс, 2002, 304 с.
6. Мид М. Культура и мир детства. М.: Прогресс, 1988, 236 с.
7. Эриксон Э. Идентичность: Юность и кризис. М.: 1996.
8. Əliyeva H., Mədədov P., Əlixanova G., Əhədova D. Psixoloji xidmətin triadası. Bakı: Elm və Təhsil, 2011, 184 s.
9. Кон И.С. Психология ранней юности. М.: Просвещение, 1989, 225 с.
10. Əlizadə Ə.Ə. Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi. Bakı: Maarif, 1986, 236 s.

О проблеме самоидентификации при социализации подростков

Абстракт

В статье рассматривается важный аспект социализации подростков – самоидентификация. Отмечается, что этот процесс в подростковом возрасте идет в нескольких направлениях. Наиболее важной из них является этническая идентификация. Подростки идентифицируют себя в соответствии с обычаями и традициями, культурными ценностями. Другая сторона вопроса – это семья. Существенное влияние на идентификацию подростков оказывает пример родителей. Демографические процессы в семье оказывают влияние на самоидентификацию подростков, нарушая порой системность в данном процессе. Группа сверстников также выступает как существенный элемент воздействия на процесс идентификации. В целом половая идентификация считается необходимым элементом успешной социализации подростков.

Указанные в статье проблемы дают возможность сделать вывод о том, что они составляют важную сторону всего процесса социализации подростков в целом. Именно поэтому негативное воздействие демографических факторов на процесс социализации личности можно считать одним из реальных социально-психологических проблем, которые необходимо решать. В заключении обосновывается важность предотвращения негативного воздействия демографических факторов на процесс социализации подростков.

About the problems of self-identification in socialization of Teenagers

Abstract

The article deals with self-identification, which is one of the major problems of teenagers' socialization. It is noted that self-identification in adolescence goes through several areas. Ethnic identification takes the first place among them. Young people identify themselves to cultural values, traditions and customs. Another issue is connected with the family. Parents' personal examples impact on the development of identity in adolescents.

Demographic events which occurring in the family disturb the self-identification and socialization of adolescents. The Yazıds team also acts as one of the key factors in the teenagers' identification. In addition, sexually identification is in the psychological factors which affect on successful socialization of adolescents.

The problems mentioned in the article give the basis that the socialization of teenagers is complex process. For this reason, the negative effects of demographic factors on adolescents are emphasized as one of the real socio-psychological factors. In conclusion, the importances of preventing the negative effects of demographic factors are emphasized.

Məqalə Gəncə Dövlət Universitetinin Psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №12)

Rəyçi H.Ə.Əlizadə, pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 12 mart 2018-ci ildə daxil olmuşdur

İSTEDADLI UŞAQLARIN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ TƏLİM KONFLİKTLƏRİ ASPEKTİNDƏ

Manaf Səmədzadə

ARTİ-nin fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı
E-mail: manaf.semedzade@mail.ru

Açar sözlər: *istedadlı uşaq, müəllim, inkişaf, təlim, konflikt*

Ключевые слова: *талантливый ребенок, учитель, развитие, обучение, конфликт*

Key words: *talented child, teacher, development, training, conflict*

Məqalədə istedad uşaqlar, onların təzahür müxtəlifliyi, inkişaf xüsusiyyətləri, gerçəkləşmə şərtləri araşdırılıb. Eyni zamanda istedadlıların inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə almadan təlim prosesində iştirakçılar arasında yaranan konfliktlərin səbəbləri, onların proqnozlaşdırılması və profilaktikası nəzərdən keçirilib.

Problemin qoyuluşu. İstedadlı uşaqlar və təhsil sistemində onlarla iş məsələsi aktual məsələlərdən biri hesab olunur. İstedadlı uşaqların təzahür formaları, inkişaf xüsusiyyətləri, eləcə də təlim prosesində rastlaşdıqları problemlərin məzmun və forması, mahiyyət və təzahürü geniş araşdırma tələb edir[1]. Bu baxımdan istedadlı uşaqların təlim zamanı yaranan konfliktlərin istər psixopedaqoji, istərsədə metodoloji əsaslarının tədqiqində kifayət qədər prioritetliyin saxlayır.

Mövcud vəziyyətin nəzəri və praktik təhlili. Təhsil sistemi dövrün sürətlə dəyişən tələblərinə vaxtında və adekvat cavab verməli olduğundan onun da qarşısında cəmiyyətin istedad potensialının aşkarlanması, inkişaf etdirilməsi və səmərəli şəkildə gerçəkləşdirilməsi istiqamətində yeni və mühüm məqsədlər qoyulmuşdur. Hazırda tətbiq edilən təhsil kurikulumunda əsas məqsədlərdən biri də şagirdlərin malik olduqları potensialları üzə çıxarmaq, onları real imkanları daxilində maksimum şəkildə inkişaf etdirməkdir[2]. Bu sahədə pozitiv təlim mühitinin yaradılması, düzgün qurulan müəllim-şagird münasibətləri, ümumiyyətlə təlim prosesinin iştirakçıları arasında qurulan qarşılıqlı münasibətlərtəhsilin keyfiyyətinə təsir göstərən vacib məsələlərdən biridir.

İstər təlimdə, istərsədə də digər fəaliyyət proseslərində düzgün qurulmayan

qarşılıqlı münasibətlər konfliktli vəziyyətlərin ilkin sindromu kimi qiymətləndirilir. Konfliktlər yalnız qazanılmış həyat təcrübəsi və sağlam təfəkkür əsasında həll edilən təzahürlərdən deyil[14]. Konfliktlərə səmərəli və rəşional təsir göstərmək üçün onun həqiqi başvermə səbəblərini dərk etməli, onun inkişaf qanunauyğunluqlarını bilməli və mümkün həll mexanizmlərinə malik olmaq lazımdır.

Fəal təlim mühitində istedadlı uşaqların təlimi üçün səciyyəvi olan konfliktlərin proqnozlaşdırılması, profilaktikasını və səmərəli həlli vasitəsi ilə təlim mühitinin sağlamlaşdırılmasına və optimallaşdırılmasına nail olmaq, onların harmonik inkişafını təmin etmək olar.

İnkişaf xüsusiyyətlərinə görə istedadlı uşaqları adətən iki tipə bölürlər: harmonik və disharmonik inkişafırlar[5].

Harmonik tipli inkişafı istedadlı uşaqlar üçün aşağıdakı xüsusiyyətlər daha səciyyəvidir:

- yaşlarına uyğun fiziki kamillik;
- yaradıcılıq fəaliyyətinə can atmaq;
- “özünü tənzimləmə strategiyalarının” yüksək səviyyədə formalaşması;
- məsuliyyət hissənin aşılması.

Disharmonik inkişafı uşaqlar isə, bir qayda olaraq, ayrı-ayrı qabiliyyətlərin çox yüksək inkişaf səviyyəsi

ilə fərqlənirlər. Harmonik inkişafıdan fərqli olaraq onlarda psixoloji, psixopatoloji problemlər müşayiət olunur. Qabaqlayıcı və ya ləngiyən inkişaf mexanizmləri, psixi inkişafın qeyri-bərabərliyi uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasında problemlər yaradır.

Bəzən hər hansı bir sahənin məsələni, əqli sahənin olduqca sürətli inkişafı uşağın emosional, sosial, fiziki və s. sahələrinin inkişafına uyğun gəlmir və nəticədə uşağın inkişafda qeyri-bərabərlik yaranmış olur. Kamilliyə can atmaq hissi belə uşaqlarda bir çox hallarda özünə inamsızlıq, stress və istirablarla müşayiət edilir[6].

Belə uşaqlar üçün yüksək reaktivliyin səciyyəvi olması, bəzi hallarda sürəkli affektlərə səbəb olur. Gərgin vəziyyətdə isterik reaksiya nümayiş etdirirlər. İdraki istedadla malik uşaqlar iradi səy göstərməyərək istedadlı olduğu işdən başqa heç bir fəaliyyətlə məşğul olurlar[10]. Fiziki inkişafda gerilik, hərəkətiliyə müqavimət də disharmonik inkişafı uşaqlar üçün səciyyəvidir.

İstedad təzahürünün aşkarlanması olduqca çətin olduğundan, erkən yaşlarda onları istər ailədə, məktəbdə, istərsədə sosial çevrədə, ilk baxışda səbəbi görünməyən və ya aydın olmayan görünən konfliktlər müşayiət edir.[7] İlkin mərhələdə ailədə başa düşülməyən istedadlı uşaq bəzən hiperaktiv davranış sərgiləyir. Bəzən

isə valideyn ilə təmasdan qaçır və onda təcridcən ünsiyyət defisti formalaşmağa başlayır. Bir çox hallarda uşaqlarda baş verən erkən idrak fəallıq və ya yüksək qabiliyyətlərin nümayişi valideynləri çətin vəziyyətə salır. Bəzən də uşağın verdiyi çətin və ya “yöndəmsiz” suallar, onların düzgün cavablandırılmaması və ya cavabsız qalması neqativ münasibətlərin təməlini qoyur[9].

İstedadlı uşaqların idrak fəallığı ilə yanaşı yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı, lakin bu potensialın gerçəkləşdirilmə imkanlarının məhdudluğu onun səhhətində müxtəlif problemlərin yaranmasına səbəb olur.[3,4]Bunu şərtləndirən amillərdən biri də belə uşaqlarda sinir-psixi oyanıqlığın yüksək olmasıdır. Bu zaman müəllimlərin və ya valideynlərin uşağa sərgilədiyi neqativ yanaşma, konfliktli mühit münasibətləri vəziyyəti bir qədər də gərginləşdirir.

Ailədə valideyn ilə yanaşı, məktəbdə müəllim və sinif yoldaşları tərəfindən düzgün qəbul olunmayan istedadlı uşaqların sıradan bir uşaq kimi görünmək istəyi sonradan psixopatik inkişafa səbəb olur. [8]Bu isə cəmiyyətə sadəcə qabiliyyətləri mümkün istiqamətlərdə inkişaf etdirilməmiş şəxsiyyətdən başqa, psixi durumu disharmonik olan şəxsiyyət verir.

Sinif otağında istedadlı uşaqlar və onlarla bağlı problemləri ümumiləş-

dirib qısaca olaraq aşağıdakı kimi şərh etmək olar[5]:

Təzahür edən xüsusiyyətlər: Nəzəri və abstrakt qabiliyyətlər.

Sinifdə yaşanan problemlər: Tapşırıqlarda qeyd olunmuş məlumatlara əhəmiyyətsiz yanaşır. Əlavə işlərlə məşğul olur.

Təzahür edən xüsusiyyətlər: Müstəqillik, kəşfçilik.

Sinifdə yaşanan problemlər: Müəllim tərəfindən seçilmiş tapşırıqlara müqavimət göstərir.

Təzahür edən xüsusiyyətlər: Səssizlik / sensitivlik.

Sinifdə yaşanan problemlər: Güclü məqsəd orientasiyasından, həmyaşdların qrup tənqidindən və imtinalardan yayınır.

Təzahür edən xüsusiyyətlər: Həyəcanlılıq, səbirsizlik.

Sinifdə yaşanan problemlər: Sinifdə olan fəaliyyətsizlik anlarından incik qalır.

Təzahür edən xüsusiyyətlər: Yüksək intuisiya.

Sinifdə yaşanan problemlər: Ardıcıl konsepsiyalar barədə biliklərini müəyyənləşdirmədən, izləmədən nəticələri müşahidə edir və bəyan etməyə cəhd göstərir.

Təzahür edən xüsusiyyətlər: arzularla yaşayan, xəyalpərəst.

Sinifdə yaşanan problemlər: müəllimin və ya sinif yoldaşlarının şərh və izahlarına, eləcə də sinif müzakirəsinə diqqətsizlik nümayiş etdirir.

Təzahür edən xüsusiyyətlər: artistik (incəsənət) istiqamət.

Sınıf otağında problemlər: Fəal qrup idmanlarında iştirakdan yayınır.

Qeyd etmək lazımdır ki, burada sadalananlar təlim prosesində yaranan problemlərin yalnız bir qismidir. Müşahidələr göstərir ki, istedadlı uşaqlar müəllim və yaşlıları ilə ünsiyyət zamanı yaranan problemləri öz fərdi keyfiyyətləri və şəraitdən asılı olaraq müxtəlif cür həll etməyə çalışır və bir çox hallarda təcrübə çatışmazlığı ilə rastlaşırlar. Ona görə də sosial münasibətlərin formalaşmasında onların ətrafdakıların xüsusi diqqət və köməyinə ehtiyacları olur.

İstedadlı uşaqlar ilə bağlı yaranan təlim konfliktlərinin həlli prosesi bir qayda olaraq aşağıdakı mərhələdə baş verməsi daha məqsədəuyğun hesab edilir[11,12]:

1. Problemin seçilməsi və onun tanınması. İstedadlı uşaqların istənilən fiziki və şifahi (danışmağı) fəallığı dayandıraraq problemin birgə müzakirəsinə başlamaq lazımdır.

2. Nə baş verib?! Ayrı-ayrılıqda iştirakçılardan və şahidlərdən fikir ayrılığına gətirən səbəbləri soruşmaq lazımdır. Uşaqların çıxışlarını növbə ilə, müdaxilə etmədən dinləmək lazımdır. Onları izahatlara təşviq edərkən bitərəf qalmaq lazımdır.

3. Yaranmış vəziyyətdən çıxmaq üçün bilvasitə iştirakçılardan fikirlərini

öyrənmək, əgər uşaqların öz həll yolu yoxdursa, öz fikrini bildirmək olar. Problem üçün, imkan olduğu qədər, bir neçə həll yolu seçilməli və iştirakçılara alternativlər təklif edilməlidir.

4. Həll yollarını müzakirə edərkən, münaqişədən bir neçə çıxış yolu olduğunu nəzərə çarpdırmaq lazımdır. Bu həll yollarının fiziki və emosional nəticələri üzərində birlikdə düşünmək, oxşar münaqişələrlə rastlaşdıqda onun həll yolunu xatırlamaq faydalıdır.

5. Ümumi razılığa gəldikdən sonra seçilmiş çıxış yolunun icrasına başlamaq olar.

İstedadlı uşaqlarla qərəzsiz münasibət saxlamaq üçün, mövcud münasibəti daim səbrlə müşahidə etmək lazımdır. Nəzərə alma lazımdır ki, bəzən müəyyən inkişaf mərhələlərində istedadlı uşağın davranışında müəllim və valideynlərin diqqət yetirməli olduqları normal davranış rəftarını təkzib edən aşağıdakı hərəkətlər də müşahidə olunur[6]:

- Geniş maraq dairəsi olan uşağın nədənsə marağı xeyli azalır;
- O, özünə və ətrafdakılara münasibətdə həddən artıq tənqidi mövqedə olur. Heç bir şey onu qane etmir;
- O səbəbsiz yerə özünü müdafiə mövqeyinə keçir. Emosional vəziyyəti olduqca həssaslaşır;
- Diqqəti tez-tez yayındığından nitqində nöqsanlar yaranır;

– Getdikcə özünə qapanır, ətrafdakı əlaqə və münasibətləri dar çərçivə ilə məhdudlaşır.

Məktəb və ailə mühitində istedadlı uşaqlarla bağlı emosional konfliktlərin həlli tərbiyə prosesində ən mürəkkəb məsələlərdən biridir. Bəzən belə konfliktlərin həlli tərəflərin özləri üçün deyil, vasitəçilər üçün daha asandır. Konkret vəziyyətdə asılı olaraq, vasitəçilər rolunda qohumlar, dostlar, tanışlar, psixoloqlar, bəzən də heçbir tərəfin yaxından tanımadığı kənar şəxslər çıxış edə bilər [13].

İstedadlı uşaqların təlimi ilə bağlı konfliktlərin həllində məsələyə anlayışlı yanaşmaq, bağışlamaq, güzəştə getmək kimi davranışların nümayişi digər konfliktlərin həllində olduğundan daha vacib olur, daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Belə konfliktlərin həllinin əsas prinsiplərindən biri kiminsə bu prosesdə qalib kimi çıxış etməməsidir. Nəzərə alınmalıdır ki, digər tərəfin məğlubluğu hesabına qazanılan qələbəni nailiyyət hesab etmək çətindir.

Nəticədə istedadlı uşaqlarla bağlı emosional konfliktlərin həllində istinad edilməli olan əsas prinsipləri aşağıdakı kimi formalaşdırmaq olar [13,14]:

1. Konfliktin mahiyyətindən və formasından asılı olmayaraq istedadlı uşağın şəxsi ləyaqətinə toxunmamaq, ona hörmətlə yanaşmaq;

2. Konfliktə uşağın mövqeyini başa düşməyə çalışmaq və problemə

onu gözü ilə baxmaq, “Mən onun yerində olsaydım nə edərdim?” sualına cavab vermək;

3. Təlimdə və məişətdə qarşılıqlı yardımlaşma və qarşılıqlı əvəzetmə prinsipi olduqca faydalıdır. Bu prinsipin tətbiqinin mümkünsüzlüyü halında vəzifə, öhtəlik və səlahiyyətlərin mütənəsb paylaşdırılmasına çalışmaq lazımdır.

4. Şəxsi, işlə bağlı və s. mənşəli gərginlik və konfliktli vəziyyətlərin təsirinə uşaqları fədəf etmək olmaz. Münasibətlərdə davamlı olaraq diqqəti onların çatışmazlıqlarına, səhvlərinə və xətalılarına yönəltmək doğru deyildir, onların malik olduqları üstünlüklər hər bir halda diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

5. Konfliktlərdə qarşılıqlı kompromizlərin, razılıqların əldə edilməsinə nail olunmalıdır.

6. Nəvaziş, zəriflik, qayğıkeşlik, diqqətcillik, mehribançılıq, xoş söz, yumor hissi, zarafat konfliktli vəziyyətin aradan qaldırılmasına yaxşı zəmin yaradır.

Problemin aktuallığı. İstedadlı uşaqların təlimi üçün səciyyəvi olan konfliktlərin proqnozlaşdırılması, profilaktikası və həllinin psixopedaqoji zəmində düzgün təşkili daha dəqiqi desək, fərdi inkişaf xüsusiyyətlərinə əsaslanan pozitiv mühitin təmin olunması onların hərtərəfli və harmonik inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Problemin elmi yeniliyi.

Fəal təlim mühitində istedadlı uşaqların fərdi inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə alınmaqla təlimdə baş verən konfliktlərin psixoloji-pedaqoji əsasda proqnozlaşdırılması və profilaktikası üçün qaydalar müəyyən edilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti.

Məqalədən təlim prosesinin daha səmərəli təşkili, şagird kollektivində sağlam mənəvi, psixoloji mühitin yaradılması üçün müəllimlər, praktik psixoloqlar, valideynlər, ali məktəblərin psixologiya və pedaqogika fakültələrinin tələbələri, tədqiqatçılar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. "Xüsusi istedadda malik uşaqların (gənclərin) yaradıcılıq potensialının inkişafı üzrə dövlət proqramı (2006-2010-cu illər)". Bakı: Təhsil, 2006, 48 s.

2. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Sahəsində İslahat Proqramı, Bakı: 1999.

3. Bəylərov E.B. İstedadlı uşaqların psixoloji təminatı, "Aspoliqraf", 2008, 268 s.

4. Bəylərov E.B. İstedadın psixoloji diaqnostikası, "Aspoliqraf", 2008, 300 s.

5. Bəylərov E.B. Uşaqlarda istedadın müəyyənləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi. İstedadın işçi konsepsiyası. Bakı: "Təhsil", 2008, 224 s.

6. Bəylərov E.B. İstedad və onun inkişafının psixoloji məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 248 s.

7. Əlizadə Ə.Ə. İstedadlı uşaqlar. Pedaqoji məsələlər: esselər, etüdlər. Bakı: ADPU, 2005, 352 s.

8. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Pedaqogika, 2004, 432 s.

9. Əlizadə Ə.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür. Bakı: Adiloğlu, 2001, 161 s.

10. Mehrabov A.O., Bəylərov E.B. Şagird intellektinin inkişafı. Bakı: Adiloğlu, 2006, 208 s.

11. Анцупов А.Я. Конфликтология: Учебник для ВУЗов. 3-е изд. / Анцупов А.Я., Шипилов А.И. - СПб.: Питер, 2007. - 496 с.

12. Выготский Л.С. Педагогическая психология. - М.: Педагогика, 2004

13. «Проблема учебных конфликтов и способы их предупреждения» [Электронный ресурс] /Режим доступа: <http://lib.rus.ec/b/204387/read>

14. Темина С. Ю. Конфликты школы или школа конфликтов. - МПСИ, МОДЭК, - 2002, - 144 с.

Характер развитие талантливых детей в контексте конфликтов в обучении

Абстракт

В статье рассматриваются талантливые дети, их разнообразие, особенности развития и условия их реализации. В то же время были рассмотрены причины, непредвиденные обстоятельства и предотвращение талантливых детей в процессе обучения. В качестве одной из причин конфликта были определены навыки развития талантливых детей.

The development features of talented children are in terms of training conflict

Abstract

The article considers talented children, their diversity, the particularity of development and the realization of their realizations. At some point in the process, there have been some things that have already been investigated, indifferent attitudes, and prejudice of talented children in the process of teaching. In one of the most controversial conflicts in the world, the talent of talented children has been defined.

Məqalə Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutunun Psixologiya və yas fiziologiyası şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №04)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məqalə redaksiyaya 14 mart 2018-ci ildə daxil olmuşdur

YENİYETMƏLƏRİN PEŞƏYÖNÜMÜNÜN FORMALAŞMASINA TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏR

Xatirə İbrahimova

*Bakı Dövlət Universitetinin Sosial və pedaqoji
psixologiya kafedrasının dissertantı
E-mail: xatira_ibrahimova@yahoo.com*

***Açar sözlər:** yeniyetmələr, peşəyönümü, özünügerçəkləşdirmə, özünütəyin
istiqlamətləri, amillər*

***Ключовые слова:** подростки, профессионализм, самооценка, само-
оценка, факторы*

***Key words:** adolescents, professionalism, self-esteem, self-esteem,
factors*

Sağlam cəmiyyət üçün yetişən gənc nəslin təlim-tərbiyəsində düzgün peşə yönümünün mühüm əhəmiyyəti vardır. Məhz buna görə də keçmiş əsrlərdən təlim-tərbiyə sferasında peşəseçimi və ya peşə yönümü cəmiyyətin, dövlətin bütövlüklə rəhbər strukturların diqqət mərkəzində durur.

Məlumdur ki, yeniyetməlik dövrü illər boyu “böhran” yaş dövrü kimi mürəkkəb xüsusiyyətlərə malikdir. Bu yaş dövründə baş verən dəyişikliklər peşəyönümünü müəyyən etməyə yönəldir. Bəs bu dövrdə onun yeniyetmə yaşında şəxsiyyətinin formalaşması prosesi, o cümlədən onun peşəyönümünün inkişaf istiqamətləri necə gədir?

Aparılan tədqiqatlar (1,6,8) göstərir ki, özünütəyin problemi üzrə, o cümlə-

ədən peşəyönümün təyini ilə bağlı məsələlərin tədqiqi sistemli xarakter daşımır. Özünüdərkətməyə, özünütərbiyəyə, özünüqiymətləndirməyə, özünüanlamaya və özünütəyininin öyrənilməsinə həsr edilmiş eksperimental tədqiqatları əslində biri-birindən ayırmaq, ayrıca onun sərhədlərini dəqiqləşdirmək çətindir.

Bir sıra tədqiqatlarda peşəyönümü özünütəyin anlayışı ilə eyniləşdirilir. Hesab edirlər ki, sistemli determinasiya psixoloji sistemdə açıq şəkildə insanın öz əhatəsi ilə seçici qarşılıqlı təsir qabiliyyətinin formalaşmasını təmin edir. Özünütəyin insanın özünütəşkili kimi psixoloji sistemdə açıqlanır, təsəvvür edilir. (11).

Əksər tədqiqatlarda özünütəyietmə əvəzinə peşə özünütəyini anlayışından danışrlar. Psixoloji ədəbiyyatlarda

qeyd edilir ki, peşə özünü təyinatmə fərdin bütövlükdə peşə dünyasına və konkret peşəyə seçici münasibətidir. Peşə özünü təyinatmənin mərkəzində özünün xüsusiyyətlərinin və imkanlarının, peşə fəaliyyətinin tələblərinin və sosial-iqtisadi şəraitin nəzərə alınması fonunda peşənin seçilməsinə dərk olunmuş münasibət dayanır.

Peşə özünü təyinatməni fərdin bütün həyatı boyu davam edir. Fərd özünün peşə sahəsində refleksiya edir, özünün peşəkar mövcudluğunu mənalandırır və özünü peşədə təsdiq edir.

Şəxsiyyətin peşə özünü təyinatmənin aktuallaşması müxtəlif hadisələrin təsirindən qaynaqlanır. Belə hadisələrə ümumtəhsilin başa çatması, peşə təhsil müəssisəsinə daxil olma, işdən azad olma və s. kimi hadisələr buna nümunə ola bilər. Peşə özünü təyinatməni şəxsiyyətin sosial-psixoloji yetkinliyinin və özünü gerçəkləşdirmə tələbatının vacib cəhətlərindən biridir. Peşə özünün təyinatməni demək olar ki, yeniyetməlik yaş dövründən başlanır.

Yeniyetməlik yaş dövründə peşə özünü təyinatməni əsasən yeniyetmənin müxtəlif əmək növlərinə mənəvi münasibəti ilə səciyyələnir. Bu yaş dövründə şəxsiyyətin dəyərlər sisteminin formalaşması baş verir ki, bu da yeniyetmənin müxtəlif peşə və ixtisas sahələrinə seçici münasibətini müəyyənləşdirir (11).

Müasir dövrdə yeni peşə sahələrinin ortaya çıxması yeniyetmələrin

peşəyönümünün təyinatməni ilə bağlı motivasiya istiqamətlərini dəyişir, yeni dəyərlərin ortaya çıxmasına gətirib çıxarır. Son dövrlərdə aparılmış tədqiqatlar (12) göstərir ki, digər yaşlardan fərqli olaraq özünü həyata keçirmə, peşə seçmə yeniyetmələrdə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. S.Hellin (12) hesab edir ki, özünü təyinatməni adekvat şəkildə mənimsəyən yeniyetmələrə pessimizmin, yalan optimizmin, stereotiplərin, həyəcanların, gözləmələrin təsiri zəifdir. Onlar problemi həll etməkdən qorxmurlar və problemlə məsələlərin həllinə səhsiz nail ola bilərlər. Belə yeniyetmələr özlərini adekvat gerçəkləşdirə bilərlər. Hesab olunur ki, xüsusi təşkil olunmuş təlim şəraitində yeniyetmənin olduqca yüksək özünü gerçəkləşdirmə səviyyəsini (məhsuldar, yüksək adaptasiya olunan) təmin etmək olar. Eləcə də şəxsiyyətin inkişafı prosesində özünü göstərən bir sıra keyfiyyətlərə – məsuliyyətini açıq bildirən, özünü təsdiq keyfiyyətinə, yaradıcı özünü fəallığa və hazırlığa malik yeniyetmələr peşə seçimində ciddi problemlərlə qarşılaşırlar (8, s.45). Lakin bir sıra hallarda yeniyetmələr öz nöqsanlarına və zəif tərəflərinə tənqidi yanaşmadıqda özünü təyinatməni prosesində özünü aşağı qiymətləndirmə səviyyəsi, zəif şəxsiyyət keyfiyyətləri özünü göstərir. Belə qənaətə gəlmək olar ki, məsuliyyət hissəsinin güclü olması, özünü yüksək

qiymətləndirmə, şəxsiyyət kimi inkişafın uğurlu getməsi yeniyetmələrdə yüksək özünütəyini səviyyəsinin formalaşmasına gətirib çıxarır. Maraqlıdır ki, əks cəhətlərə malik yeniyetmələr ətrafında baş verən hadisələrə qarşı biganəlik və laqeydlik göstərilir.

Yeniyetmələrin peşəyə maraqlarını ilk öncə onların özlərinə verdikləri sual ilə müəyyənləşdirmək olar: Mən kiməm? Mənim gələcəyim necə olacaq? Mən kim olmaq istərdim? və s. Belə sualları yeniyetmələr özlərinə verirlərsə və bu zaman özünütənqid işləyirsə onlar peşəseçiminə cəhd göstərəcəklər.

Tədqiqatlar (5,6,7) göstərir ki, yeniyetməlik yaş dövründə özünütəyinin formalaşmasına şəxsiyyətin strukturunda baş verən bir sıra dəyişikliklər ciddi təsir göstərir. Buraya “Mən”nin məzmunundakı dəyişikliklər, əvvəlki yaş dövründəki ideal “Mən” ilə real “Mən” arasında ziddiyyətli situasiyalar və s. daxildir. Əgər belə ziddiyyətlər yoxdursa özünütəyinin istiqamətləri gerçəkliyə uyğun şəkildə həyata keçirilir. Əksinədirsə yeniyetmə öz idealı “Mən”ini gerçəkləşdirməyə çalışır ki, bir sıra hallarda bu istənilən nəticəni vermir. Çünki bu zaman potensial imkanların, fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərin seçilmiş peşəyə mütanasibliyi nəzərə alınmır. (9,s. 39)

Bəzi müəlliflər yeniyetmələrdə özünütəyininin formalaşmasını öyrə-

nərkən, ümumi qəbul olunmuş normaları, standartları yeniyetmələrin özləri haqqında təsəvvürlərinə, xüsusilə də yeniyetmələrin göstərilən şəraitdə öz-özünə öyrənməsinə yanaşma mexanizmlərinə əsasən nəzərə almağa çalışırlar. Onlar yeniyetməlik yaşında meydana çıxan ziddiyyətləri, rolların dəyişməsinə və peşəyönümü onların maraqları ilə izah edirlər. Yeniyetmələrdə asılılığın azalması, daim diqqət mərkəzində olmaları, başqalarının onlara verdiyi qiymətlərin tədricən yaşla əlaqədar yüksəlməsi onların rollarının dəyişməsinə gətirib çıxarır.

Qeyd etmək lazımdır ki, rolların dəyişməsi yeniyetmələrin münasibətlərdə və davranışında əhatə olunanlarla münasibətlərdə, dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, faktlar göstərir ki, özünütəyin prosesinə yeniyetmələrin özündərki prosesi və refleksiya da hərtərəfli təsir göstərir.

Refleksiya prosesinin tədqiqi müasir psixoloji tədqiqatlarda xüsusi yer tutur. Yeniyetmələrdə refleksiya özünə nəzarət şəklində davranış və fəaliyyəti tənzimləyərək həyata keçirilir. Refleksivlik öz hərəkətlərini təhlil etmək və müşahidə qabiliyyətində özünü təzahür etdirir. Ona görə ki, fərd fəaliyyət zamanı davranışındakı çatışmazlıqlarını görə bilsin və özünə tənqidi yanaşmaqla onları aradan qaldıra bilsin. Refleksiya şəxsiyyətin

şüurlu surətdə daxili psixi aktlarının dərk etməsidir (9,s.106). Buna oxşar şəkildə peşəyönümdə və özünütəyini zamanında potensial imkanların rolu da az deyildir. Əgər yeniyetmə müəyyən potensial imkanlara malikdirsə, o zaman peşələrin seçimində yeniyetmə özü öncədən zəruri olan peşəyə yönəlir. Belə hallar da olur ki, valideyn bu funksiyanı öz üzərinə götürərək onun harada necə oxumasını həll edirlər. Sonda vəziyyət yeniyetmənin xeyrinə bitmir.

Yeniyetmələrin peşəyönümündə daha çox nəzərə çarpan şəxsi keyfiyyətlər, inkişafda baş verən psixofizioloji istiqamətlər, tələbatlar, onların ödənilməsi, təlim-tərbiyə məsələləri, qabiliyyətlər, istedad və bacarıqlar təşkil edir. Yeniyetməlik yaş dövründə potensial imkanları dərk etmək olduqca çətindir və koqnitiv inkişafın səviyyəsi də çox vaxt buna imkan vermir. Ona görə də peşə yönümündə yeniyetmələr mövcud – stereotip və yönəlişliklərdən istifadə edir, cəmiyyətdə aparıcı mövqeyə malik və prestijli sahələrin seçilməsinə üstünlük verirlər. Bu işdə qismən də olsa valideynlərin, yoldaşların, psixoloqların, eləcə də müəllimlərin fikri çox vacibdir. Peşəyönümündə ilə, yaxud peşəseçmədə zəruri olan, orqanizmin bu və ya digər xüsusiyyətlərinə, sağlamlığına əks təsir göstərən peşələr haqqında məlumatların və ya informasiyaların

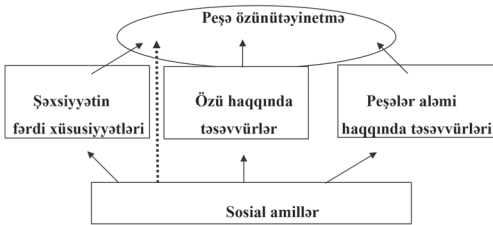
azlığı və həm də çoxluğu da bu prosese təsir göstərir.

Qeyd olunmalıdır ki, texnologiyaların sürətlə artdığı müasir dövrdə, tərəqqi əsrində əməyin məzmunu da tez-tez dəyişir. Bütün peşələrə, daha çox fəhlə peşələrinə daha mürəkkəb və maraqlı texnika tətbiq olunur, əmək mədəniyyəti yüksəlməyə doğru inkişaf edir. Ona görə bu gün fəhlə də elm, texnika və istehsalın texnologiyası sahələri üzrə mükəmməl dərrakəyə malik olmalıdır. Yəni ki, yeniyetmələr də peşəyönümü istiqamətində bu və ya digər dərəcədə texniki istiqamətində bu və ya digər dərəcədə texniki savada və psixoloji hazırlıq səviyyəsinə yiyələnməlidirlər. Əgər şagird ədəbiyyat, yaxud biologiya, coğrafiya, tarix fənni ilə maraqlanırsa, o şagird dəqiqləşdirməlidir ki, bu fənnin arxasında hansı real peşələr durur. Məsələn, “Ədəbiyyat” peşəsi ümumiyyətlə yoxdur. Ədəbiyyat müəllimi, qəzetin ədəbi əməkdaşı, qəzetə daxil olan materialları təhlil edən nəşriyyatın, redaktor, ədəbiyyatşünas, kitabxananın kitab fondunun işçisi, kütləvi kitabxanada kitabxanaçı, biblioqraf və s. kimi peşələr ola bilər. Ola bilsin ki, şagirdin ədəbiyyata məhəbbəti yalnız oxucu marağıdır, yuxarıda adları çəkilən peşələrə bağlamaq arzu ilə bağlı deyildir. Əgər şagird riyaziyyatı sevirsə, o fikirləşməlidir ki, məktəbi qurtardıqdan sonra bu fənlə bağlı hansı peşəni seçəcək:

riyaziyyat müəllimi, hesablayıcı proqramist, mühəndis-proqramist, elmi işçi, iqtisadiyyatçı-riyaziyyatçı və s.

Peşələr aləmi çox genişdir. Peşələrin çoxu barədə valideynlərin, müəllimlərin xəbəri olmaya bilər. Bu peşələr aləmində peşəseçmənin əsas axtarıcısı yeniyetmənin özü olmalıdır. Bu baxımdan tədris fənlərini peşə ilə eyniləşdirməsi məsələləri psixoloqların vəzifə borcu hesab edilir. (9, s.45).

Araşdırmalardan məlumdur ki, həyatda hər şey müvəqqətidir, yalnız sənət əbədidir. Həyatı və sənəti insan özü seçməlidir. Peşəseçmədə öz qabiliyyətini, imkanlarını, meyllərini tutuşdurmaq, bu planlar haqqında geniş məlumat əldə etmək və sonra peşə seçmək lazımdır. Yeniyetməlik yaşında vacib və əhəmiyyətli sayılan peşəseçimi mürəkkəbliliyi ilə peşə yolların axtarılmasını bir neçə mərhələyə ayırd etmək olar. Peşəseçimində öyrənmək lazımdır ki, bir çox amillər təsir edir. Bu amilləri bir neçə qrupa birləşdirsək, aşağıdakı şəkildə peşəyönümü üçün vacib sxemi alırıq.

Şəkil 1. Peşə özünütəyinin quruluşu

Şəkildən 1-dən görüldüyü kimi yeniyetmələrdə peşə yönümünə sosial

amillər daha çox təsir göstərir. Lakin bu amillərin özü də bir neçə qrupa bölünür ki, bunlardan əsası peşə haqqında təsəvvürlər, onun cəmiyyətdəki sosial statusudur. Bununla yanaşı yeniyetmələrin özləri haqqında təsəvvürlər də aparıcı mövqeyə malikdir. “İstəyirəm-bacarıram-lazımdır” modeli əsasında yeniyetmənin motivasiya imkanları, qabiliyyətləri və emosional-iradi xüsusiyyətləri peşəyönümündə mərkəzi yerlərdən birini tutur.

Ancaq bütün bunlarla yanaşı yeniyetmələrin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri də əsaslı amillərdəndir. Çünki şəxsiyyət yalnız sosial təsirlərin fərdə əks olunan reaksiyaları deyil, həm də o fərdin daxili aləminin, istəyinin məhsuludur. Bu baxımdan daxili potensialın seçilən peşəyə uyğunluğu sonradan yaşana bilən frustrasiyanı aradan qaldırır və yeniyetmənin seçdiyi peşədə və ya ixtisasda özünü aktuallaşdırmasına zəmin yaradır. Ona görə də peşəyönümü mövqeyindən özünü-təyinetmədə ortaya çıxan problemlərin həllində psixoloqlara da müraciət edilməsi yerinə düşərdi. Psixoloqlar bu sahədə peşə seçərkən yeniyetmələrə perspektiv imkanlarını nəzərə almaqla məsləhətlər verə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: 2003, 540 s.

2. Cabbarov R.V.yenitətmələrdə özünüdərkətmə prosesinin psixoloji təhlili. Psixol. ü.fəls.dok.diss. Bakı: 2004, 152 s.

3. Cabbarov R. Özünügerçəkləşdirmənin psixologiyası. Monoqrafiya. Bakı: Ecoprint, 2016, 263 s.

4. Əliyev B.N., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: Təhsil, 2008, 134 s.

5. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan, 1998, 368 s.

6. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası. Bakı: Maarif, 2002, 386 s.

7. Выготский Л.С. Психология. М.: АПРЕЛ-ПРЕСС, 2002, 1008 с.

8. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. М.: Академия, 2010, 304 с.

9. Климов Е.А. Как выбрать профессии. М.: Академия, 2005, 220 с.

10. Пряжников Н.С. Профорентация в школе: игры, упражнения, опросники. М.: ВАКО, 2005, 288 с.

11. <http://www.km.ru/referats/-D2240EC8FA384D8E9154D682E4249AFA>).

12. https://en.wikipedia.org/wiki/Professional_identification.

***Факторы, влияющие на формирование
профорентации подростков***

Abstract

В статье исследуются факторы, влияющие на формирование профорентации подростков. Отмечается, что в подростковом возрасте профессиональное самоопределение характеризуется, в основном, нравственным отношением подростка к различным видам труда. В этом возрасте происходит формирование ценностной системы личности, что определяет избирательное отношение подростка к различным сферам профессий и специальностей. Наиболее заметные личные качества, психо - физиологические направления, происходящие в развитии, потребности, их удовлетворенность, вопросы обучения и воспитания, способности, талант и умения обладают преимуществом в профорентации подростка. В подростковом возрасте познание потенциальных возможностей весьма трудно и уровень когнитивного развития часто не позволяет этому. Поэтому в выборе профессии подростки используют существующие стереотипы и направления, предпочитают выбор престижных и обладающих ведущей позицией в обществе, областей. В этом деле мнения родителей, товарищей, а также учителей очень важны, хоть даже частично. Исследование показало, что социальные факторы оказывают большое влияние на профорентацию подростков. Однако, основными из них являются представления о профессии, ее социальный статус в обществе. Помимо этого, представления подростков

о себе тоже обладают ведущей позицией. На основании модели «Хочу – умею – нужно» мотивационные мотивы подростка, его способности и эмоционально – волевые особенности занимают в профориентации одно из центральных мест. Родители и учителя, психологи должны принимать это во внимание.

Factors that have impact on the formation of professional direction of teenagers

Abstract

Factors that have impact on the formation of professional direction of teenagers are investigated and the development directions of self – determination are studied in the article. It is noted that professional self – determination during teenage years is mainly characterized by the moral attitude towards different labor types of a teenager. The formation of a personality’s value system occurs in this period of age which determines the teenager’s selective attitude towards different professional and specialty fields. Personal qualities which are more noticeable in the professional direction of teenagers comprise the psychophysiological trends in the development, demands, meeting them, educational and training issues, skills, talents and abilities. Realizing potential opportunities is quite difficult during the teenage years and also, the level of cognitive development doesn’t enable it. Therefore, teenagers use existing stereotype and orientation in the professional direction and they prefer to select prestigious areas which have leading positions in society. In this case, the opinions of parents, comrades, psychologists, as well as, teachers are important though partially. The study has shown that social factors have more impact on the professional direction of teenagers. However, among these, the most important ones are imaginations about profession and its social status in the society. In addition, imaginations of teenagers about themselves have a leading position. The motivation opportunities, abilities and emotional and volitional characteristics of a teenager based on the model “I want – I can – I need” occupy one of the central places in the professional direction. Parents, teachers and psychologists must take this into consideration.

Məqalə BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyaya 12 mart 2018-ci ildə daxil olmuşdur

BÖYÜK MƏKTƏBLİLƏRDƏ “MƏN OBRAZI”NIN FORMALAŞMASININ PSIXOLOJİ TƏHLİLİ

Gülnar Quliyeva

Bakı Dövlət Universitetinin Sosial və Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının dissertantı

E-mail: gulnar9129@mail.ru

Açar sözlər: *yeniyetməlik yaş dövrü, mənlilik şüuru, özünüdərk, şəxsiyyətin formalaşması*

Ключевые слова: *подростковый возраст, самосознание, идентичность, формирование личности*

Key words: *adolescence period, self-awareness, identity, personality formation*

Bildiyimiz kimi yeniyetməlik yaş dövrü mürəkkəb xüsusiyyətlərə və təzahürlərə malik “böhranlı” yaş dövrüdür. Bu yaş dövründə baş verən dəyişikliklərin, yeni psixoloji məziyyətlərin meydana çıxmasının müxtəlif səbəbləri və hərəkətverici qüvvələri vardır. Yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşması əqli intellektual inkişafın müəyyən həddə çatması, əslində onun yetkinliyə qədəm qoymasıdır. Bu mərhələdə artıq onun şəxsiyyət kimi formalaşması prosesi baş verir.

Bu yaş dövrü şəxsiyyətin bir sıra xüsusiyyətlərinin cilalanması kimi qiymətləndirilir. Bu dövrdə gəncin fərdiyyəti, onun mənəvi və sosial siması formalaşır, ictimai fəaliyyətə maraq və şəxsi məsuliyyət hissi artır,

həyatda öz yerini tapmaq meyili yaranır.

Erkən və ya ilk gənclik dövrü adlandırılan bu yaş dövrü orta məktəbin IX–XI siniflərində təhsil illərinə təsadüf edir. Bir sıra psixoloqlar ilk gənclik dövrünü müxtəlif cür adlandırmışlar. Məsələn, rus psixoloqlarından L.S.Viqotski bu yaş mərhələsinin pubertant yaş dövrü, D.B.Elkonin isə böyük yeniyetməlik dövrü kimi xarakterizə edirdi. L.İ.Bojoviç belə hesab edirdi ki, böyük məktəb yaşı dövründə psixi inkişafa özünü göstərən ən mühüm xüsusiyyət cəmiyyətdə özünü-təyin etmə, imkan və cəhdlərin dərk edilməsidir.[3]

Bu dövrün ən əhəmiyyətli əlaməti anatomik və fizioloji inkişafı təsiri ilə dəyişən psixikada baş verən struktur

dəyişiklikləridi. Bu dövrdə oğlan və qızlarda tədricən zahiri görünüşdə dəyişikliklər baş verir: boyun artması, səs tonunun dəyişməsi, hormonal dəyişikliklər emosional sahədə aktivliyə səbəb olur. Nəticədə, fiziki inkişafındakı dəyişiklikləri, xarici görkəminin daha çox böyüklərə oxşadığını görən şagird ətrafdakıların onlara yaşlı adam kimi yanaşmalarını istəyir. Uşaqlıqdan yaşlılığa doğru kecid baş verir.[1]

Bu dövrdə gənclərdə aktiv surətdə özünüdərk və müstəqil özünəməxsus etalonlar sistemi formalaşır. Yeniyetməlik dövrünün əsas fərqləndirici cəhəti yeniyetmənin özünüdərk sferasında fundamental dəyişikliklərdir. Bu dəyişikliklər onun şəxsiyyətini sonrakı inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. B.Q.Ananyevin fikrincə, məhz bu mərhələdə o, özü özünüdərk obyektinə çevrilir, şəxsiyyətin stabilləşməsinə və tam formalaşmasına kömək edir.

Bu yaşda yeniyetmə öz xüsusiyyətini və təkrarolunmazlığını hiss edir. Bununla da gəncin gələcək davranışının müəyyənələməsinə şüurlu və ya şüursuz şəkildə olsa da, təsir göstərən “Mən konsepsiyası” formalaşır.

Uşağın öz “mən”ini kəşf etməsi sonrakı dövrdə – yeniyetməlik və ilk gənclik yaş dövründə özünü daha aydın göstərir. Yeniyetmədə özünə, öz şəxsi həyatına, şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərinə marağın yaranması onda

özünüqiymətləndirmə tələbatı, özünü başqaları ilə müqayisə etmək meyli yaradır. Nəticədə yeniyetmə özü üçün öz “mən”ini bir növ kəşf edir. İlk gənclik dövründə mənlik şüuru, gənclərin özləri haqqında təsəvvürləri dəyişir. Onlar özlərinin artan imkanlarını dərk etməyə başlayırlar. Bu dövrdə məktəblilərdə mənlik şüuru, özləri haqqında təsəvvürləri dəyişir. Oğlan və qızlarda mənlik şüurunun məzmunu dəyişir, özləri haqqında təsəvvürləri artır. Onlar özlərinin xarici görkəmini, simalarını tamamilə yeni şəkildə qavramağa başlayırlar. Bütün bunlar böyük məktəblilərdə “mən” obrazının formalaşmasına gətirib çıxarır. “Mən” obrazının əsasını insanın özü haqqında bilikləri təşkil edir. “Mən” obrazında insanın öz-özünə münasibəti də xüsusi yer tutur.

Mən obrazının əsasını insanın özü haqqında bilikləri təşkil edir. İnsan öz-özünə başqalarına bəslədiyi kimi münasibət göstərə bilər, hörmət və ya nifrət edə bilər, sevər və ya sevməz, özünü anlaya və ya anlamaya bilər. İnsanda “mən-obraz” eyni vaxtda müxtəlif xarakterli ola bilər. Bunlara “real mən” “ideal mən” və “sosial mən” obrazlarını aid etmək olar.

“Real mən” indiki anda insanın özünü necə təsəvvür etməsi, özünün bacarıq və qabiliyyətlərini, rollarını, statusunu necə qavraması, əslində necə insan olmasını təsəvvür etməsidir.

Bu zaman insan özünə öz gözü ilə baxır, özünü obyektiv, necə varsa elə də qiymətləndirir. Bəzən insan özünün bu obrazını başqalarından gizlədə bilər.

“İdeal mən”də insanın özündə görmək istədiyi keyfiyyətlərə malik obrazı nəzərdə tutulur. “İdeal mən” obrazında insanın yüksək qiymətləndirdiyi keyfiyyətlər öz əksini tapır. İnsan hər zaman öz “ideal mən”ini əldə etməyə can atır.

“Sosial mən”də insan həmişə özünə başqalarının gözü ilə baxır. Elə buna görə də insan başqa insanlarla ünsiyyətə girərkən özünün “sosial mən”indən çıxış edir.

Mənlik şüurunun psixoloji mexanizmi özündə psixi reaksiyanın ilkin formasını əks etdirməklə insanın bioloji xüsusiyyətləri barədə informasiya verir. Özünün şəxsi fəallığı, psixoloji duyumu ona müxtəlif fəaliyyət növlərinin ilkin, minimum səviyyədə icrasına imkan verir.

Özünüqavramanın sadə formasının struktur vəhdəti “Mən hissi” insanın mənlik şüurunun ayrılmaz hissəsi olan psixosomatik tamlığını şərtləndirir. Lakin bu fakt özlüyündə “Mən hissi”nin öz-özünə, kənar qıcıqlandırıcılar olmadan yarandığını söyləməyə əsas vermir. Uşaqlarda özünün fiziki mənzərəsi ilə bağlı təsəvvürün yaranması onun iki əsas istiqamətdə: birinci, özünüduyma, mən hissənin orqaniz-

min həyat fəaliyyəti ilə əlaqəli; ikinci ətraf mühitin qarşılıqlı təsiri ilə əldə etdiyi biliklər və öz bədən üzvləri barədə informasiyaların nəticəsində formalaşır.[4]

Mənlik şüurunun formalaşması insana özü haqqında təsəvvürlərini, özünün zahiri görkəmini, əqli, mənəvi, iradi keyfiyyətlərini qiymətləndirmək imkanı verir. Bu baxımdan mənlik şüuru insanın özünü şəxsiyyət kimi tanıması və dərk etməsi prosesindən ibarətdir. Psixoloji ədəbiyyətdə “mənlik şüuru” dedikdə insanın özünün tələbat və qabiliyyətlərinə, fikir və hisslərinə, davranış və fəaliyyət motivlərinə şüurlu münasibəti nəzərdə tutulur. İnsan başqa adamlarla qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyət prosesində özünü ətraf mühətdən ayırır, özünü fiziki və psixi cəhətdən dərk etməyə başlayır, bir növ öz “mənini” başa düşür, anlayır. Öz məni haqqında subyektiv təəssürat ilk növbədə onda ifadə olunur ki, insan özünün hazırda, keçmişdə və gələcəkdəki eyniliyini anlayır.

“Mən”nin inkişafında ən önəmli dövr yeniyetməlik dövrüdür. Bu yaş dövrü insan həyatının ən fırtınalı, ən dəyişkən dövrlərindən biridir. Bu dövrdə fərd şəxsiyyətin formalaşması və sürətli inkişaf üçün sosial və universal dəyərləri həyata keçirmək üçün səy göstərir.

Yeniyetməlik yaş dövrü uşaqlığın başqa dövrləriylə müqayisədə şüurun

inkişafının yüksək səviyyəsiylə fərqlənir və «Mən konsepsiyasını» formalaşdırır. Bir tərəfdən, daha sabit olur, digər tərəfdən isə müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır. Bu dəyişiklik hər şeydən əvvəl, fiziologiyadan və psixoloji aspektlərdən asılıdır. Koqnitiv və intellektual qabiliyyətlərin inkişafı da «Mən-konsepsiyasının» mürəkkəbləşməsinə və fərqlənməsinə gətirib çıxarır. Yeniyetməlik yaşı qəfildən, keyfiyyətli dəyişikliklərlə səciyyələnən coşqun və bir ölçüdə olmayan formalaşma dövrüdür. Bu onunla bağlıdır ki, yeniyetmə hələ öz şəxsi təzahürlərini düzgün təhlil etmək bacarığına malik olmur.[5]

Bir yeniyetmə üçün özünə inam, aydın özünüifadə və özünə dəyər hissi qazanmaq çox vacibdir.

Kiçik məktəbidən fərqli olaraq yeniyetmədə özünə, öz şəxsi həyatına, şəxsiyyətini xüsusiyyətlərinə maraq yarandıqda, özünüqiymətləndirmə tələbatı, özünü başqaları ilə müqayisə etmə meylli əmələ gəlir. Nəticədə yeniyetmə özü üçün öz “mən” ini kəşf edir. Mənlik şüurunun formalaşmağa başlaması və sonrakı inkişafı yeniyetmənin bütün psixi həyatına, onun təlim fəaliyyətinin xarakterinə, ətrafdakılara münasibətinə öz təsirini göstərir. Yeniyetmənin mənlik şüurunun forma-

laşması onun öz davranışını, mənəvi keyfiyyətlərini, xarakter və qabiliyyətlərini dərk etməsi ilə başlayır.

İlk dövrlərdə yeniyetmənin mənlik şüurunun əsasını başqa adamların mülahizələri təşkil edir. Yaş artıqca yeniyetmə özünün şəxsiyyətini müstəqil təhlil etməyə və qiymətləndirməyə başlayır.

Bu dövrdə yeniyetmələr öz müstəqilliklərini qoruyub saxlamağa çalışmaqla refleksiya əsasında mənlik şüurlarını, “mən” obrazını, “real” və “ideal mənini” əlaqəsini formalaşdırır və inkişaf etdirirlər.[2]

Yeniyetməlik yaş dövründə “Mən” obrazının inkişafı problemlərinin ədəbiyyatlarda nəzəri təhlili göstərir ki, onlar üçün “sevgi”, “dostların sayı”, “maraqlı iş” kimi dəyərlərin hərtərəfli inkişafı daha önəmlidir. O öz “Mən”ini ətrafdakılardan ayıran və onlarla özünü müqayisə edən şəxsiyyətə çevrilir. Bununla yanaşı yeniyetmənin özünü determinasiyası üçün ətrafın aparıcı rolu onların etalon və istiqamət funksiyalarından ibarətdir. Sosial və mədəni mühitin irəli sürdüyü etalonlar özünüdərk məğzini və formasını şərtləndirir. Məhz bununla yeniyetmə yaş dövründə “Mən” obrazının formalaşması və inkişafında ətrafdakıların rolu müəyyən olunur.[6]

Ədəbiyyat:

1. Pedaqoji psixologiya. Vəxtiyar Əliyev, Kamilə Əliyeva, Rəşid Cabbarov. Bakı-2011.254s

2. Psixologiya. prof.S.İ.Seyidov və prof.M.Ə.Həmzəyev. Bakı-2007. 672s.

3. Təhsildə sosial psixoloji xidmət. Sədi Nuriyev, Diyanə İbrahimova. Bakı- 2016. 638s

4. Psixologiya. Ramiz Əliyev. Bakı-2008.351s.

5. Державина, Ю. Психологический анализ «я-концепции» девиантных подростков [Текст] / Ю. Державина // Студенческая наука и XXI век. - 2011. - № 8. - С. 229-

6. Campbell, J. D. (1990). Self-esteem and clarity of the self-concept. Journal of Personality and Social Psychology, 59, 538-549.

*Психологический анализ формирования я концепции
старших школьников*

Абстракт

В данной рассматривается характерологические свойства подросткового периода, особенности формирования представлений о себе, восприятие и познание себя как личности, а также влияние Я концепции подростков на учебную деятельность и взаимоотношение с окружающими

*Psychological analysis of the formation
of «self-concept» in high school students*

Abstract

The article talks about the characteristic features of adolescence period, thoughts of adolescent about himself/herself, formation of self consciousness on the basis of the self-identification and self-consciousness process, and the impact of the subsequent development of the self-concept on the whole mental life of adolescence, the nature of its training activities, and their attitude to the surrounding people.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №02)

Rəyçi R.V.Cabbarov , psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Məqalə redaksiyaya 21 mart 2018-ci ildə daxil olmuşdur

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (AMEA-nın müxbir üzvü, psixol. üzrə e.d., prof.)

Baş redaktorun müavini:

Seyidov S.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.)

Əlizadə H.Ə. (ped. üzrə e.d., prof.), Əliyeva K.R. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Əliyev R.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.), Baxşəliyev Ə.T. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Qurbanova G.K. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Mehmet Engin Deniz (psixol. üzrə e.d., prof. Türkiyə),
Turan Akbaş (psixol. üzrə e.d., prof. Türkiyə)
Xudiyakov A.İ. (psixol.e.d., prof., Rusiya),
Qədirova R.H. (psixol. üzrə e.d., prof.),
İbrahimbəyova R.F. (psixol. üzrə fəls. d., dos.),
Cabbarov R.V. (psixol. üzrə fəls. d.),
Mustafayev M.H. (psixol. üzrə fəls. d., məsul katib).

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.

Telefon: 4390112, 5629961

Lisensiya: AV№022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi

web sayt: psixologiyajurnali.az. E-mail: psixologiyajurnal@gmail. com

Formatı 70x100 1/16. Fiziki çap vərəqi: 5,5.

Tiraj: 300. Sifariş .

Qiyməti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

© “Təhsil”, 2018